

ESKİŞEHİR OSMANGAZI ÜNİVERSİTESİ TARİH DERGİSİ

CİLT 3, SAYI 2

KASIM 2020

Editör

Prof.Dr.NUMAN ELİBOL

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

<https://ogu.edu.tr/>

email: esogutarihdergisi@gmail.com

<http://dergipark.gov.tr/esogutd>

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ TARİH DERGİSİ

İmtiyaz Sahibi

Prof.Dr. Emin UĞURLU

Editör / Editor

Prof.Dr. Numan Elibol

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Prof.Dr. Ahmet YARAMIŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Ali PAJAZITI	South East European University, Makedonya
Prof.Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Fehmi YILMAZ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. H. Hüseyin ADALIOĞLU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Haşim ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. İbrahim ŞİRİN	Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. İrfan MORINA	University of Prishtina, Kosova
Prof.Dr. Meral BAYRAK	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Mesut ERŞAN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Muzaffer DEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Muzaffer DOĞAN	Anadolu Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Necmettin ALKAN	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Necmettin AYGÜN	Aksaray Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Numan ELİBOL	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Orlin SABEV	Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaristan
Prof.Dr. Fahri Yetim	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Doç.Dr. Aşkın KOYUNCU	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye
Doç.Dr. Fatma Sevinç ERBAŞI	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Doç.Dr. Mustafa GENÇOĞLU	Uşak Üniversitesi, Türkiye
Assoc.Prof.Dr. Esilda LUKU	Aleksander Moisiu University, Arnavutluk
Assoc.Prof.Dr. Fahd KASUMOVIC	University of Sarajevo, Bosna Hersek
Assoc.Prof.Dr. Getachew KASSA	Addis Ababa University, Etyopya
Assoc.Prof.Dr. Mujib ALAM	Jamia Millia Islamia – A Central University, Hindistan
Dr.Melinda BOTALIC	University of Tuzla, Bosna Hersek

Dr.Sedad BESLIJA

University of Sarajevo, Bosna Hersek

Dr.Fazileta HAFIZOVIC

University of Sarajevo, Bosna Hersek

Dr.Öğr.Üyesi Nilgün DALKESEN İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye

KASIM 2020 HAKEMLERİ

Prof.Dr. Sadık Sarısamam, Afyon Kocatepe Üniversitesi

Prof.Dr. Ahmet Cihan, İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof.Dr. Mehmet Karayaman, Uşak Üniversitesi

Doç.Dr. Mustafa Yahya Metintaş, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Doç.Dr. Halim Demiryürek, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Doç.Dr. Mehmet Topal, Anadolu Üniversitesi

Doç.Dr. Oktay Berber, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Dr.Öğr. Üyesi Abdullah Lüleci, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Dr.Öğr.Üyesi Özgür Oral, İstanbul Üniversitesi

Dr.Öğr.Üyesi Özgür Kolçak, İstanbul Üniversitesi

Araş.Gör.Dr. Edip Uzundal, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

İçindekiler

Makaleler

Mustafa Gençoğlu, Osmanlı Devleti'nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839) 6

Youssef Azemoun, Türkmen Halısından Yansıyanlar 23

Batuhan Alişoğlu, Soğuk Savaş Rekabetleri ve Satranç 59

Hatıralar

Adnan Adıgüzel, Cezayir Gezi Notları (27 Ocak-6 Şubat 2020) 88

Osmanlı Devleti'nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839)¹

Mustafa GENÇOĞLU

Doç.Dr. Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Uşak, Türkiye

mustafa.gencoglu@usak.edu.tr

ORCID: 0000-0002-5276-7241

Öz

Sultan II. Mahmud, gruplar halinde Avrupa'ya öğrenci göndermek suretiyle Osmanlı Devleti'nde yurtdışı eğitimi başlatan ilk Osmanlı padişahıdır. İlk olarak Serasker Hüsrev Paşa'nın evlatlıkları Fransa'ya tahsile gönderilmiştir. Bunların tahsildeki başarılı performansları daha sonraki öğrenciler için yurtdışı eğitimin kapısını ardına kadar açtı. Bu süreçte Avusturya, İngiltere, Fransa ve Prusya'ya çeşitli eğitim alanlarında ve muhtelif sayılarda öğrenciler gönderildi. Öğrencilerin hemen hemen hepsi askeri menşeliydi. Onlar yeni ordunun (*Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye*) askerleri, Mekteb-i Harbiye ve diğer modern askeri teknik okulların (*Mühendishane-i Berri-i Hümayun* ve *Mühendishane-i Bahr-i Hümayun*) talebeleri ile Tophane, Fişenkane, Tersane, Baruthane gibi askeri müesseselerin mühendis ve teknisyenleriydi. Yurda döndüklerinde onlardan Batıdan elde ettikleri bilgi ve beceriyi ülkeye taşımaları bekleniyordu.

Bu çalışmada Sultan II. Mahmud'la 1830'da başlayan yurtdışı eğitimin Tanzimat'a kadar nicelik ve nitelik olarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Dolayısıyla yurtdışı eğitimin amacı, öğrenci sayısı, eğitim alanları, tercih edilen ülkeler gibi konular tartışılacaktır. Böylece Osmanlı devletinde yurtdışı eğitimin ilk safhasının genel karakteristiği belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yurtdışı eğitim, II. Mahmud, Osmanlı öğrencileri, Eğitim, Modernleşme, Avrupa

Pioneers of the Study Abroad in the Ottoman State (1830-1839)

Abstract

II. Mahmud is the first Ottoman sultan who started the study abroad in the Ottoman State by sending students to Europe in groups. First of all, Serasker Hüsrev Pasha's adopted children were sent to France for education. Their successful performance in education has opened the door wide to the study abroad for the future students. During this period, students

---

¹ Bu çalışma, YÖK Yüksek Öğretim Dergisi'nin 18. sayısında (s. 21-26) yayınlanmış olan "Osmanlı'da Yurtdışı Eğitimin Başlangıcı (1830-1839)" başlıklı makalenin akademik üslupla yeniden ele alınmış genişletilmiş halidir.

in various fields of education and in various numbers were sent to Austria, England, France and Prussia. Almost all of the students were of military origin. They were the soldiers of the new army (*Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye*), officers and students of *Mekteb-i Harbiye* and other modern military technical schools (*Mühendishane-i Berri-i Hümayun* and *Mühendishane-i Bahr-i Hümayun*) and engineers and technicians of military establishments such as *Tophane*, *Fişenkhane*, *Tersane*. On their return to home, they were expected to bring the knowledge and skills they gained from the West to the country.

In this study, it is aimed to evaluate the study abroad, which started with Sultan Mahmud II in 1830, in terms of quantity and quality until Tanzimat. Therefore, subjects such as the purpose of study abroad, number of students, fields of education, preferred countries will be discussed. Thus, the general characteristics of the first phase of study abroad in the Ottoman state will be tried to determine.

Keywords: Study abroad, Mahmud II, Ottoman students, Education, Modernization, Europe

Giriş

Sultan II. Mahmud, gruplar halinde Avrupa'ya öğrenci göndermek suretiyle Osmanlı'da yurtdışı eğitimi başlatan ilk Osmanlı padişahıdır. Aslında bu husus ilk olarak I. Abdülhamid zamanında gündeme gelmiştir. Dönemin sadrazamı Halil Hamit Paşa, 1784'te, İstanbul'da bulunan Fransız Büyükelçisi Choiseul – Gouffier ile Fransa'ya 30 öğrenci yollanması hakkında anlaşmaya varmıştır (Unat, 1964: 129; Akıncı, 1973: 30). Gerçekleşmeyen bu girişimin akabinde ikinci adım, III. Selim'in saltanatında Ebubekir Râtib Efendi'nin, reisülküttap iken Fransa'nın Fevkalade Orta Elçisi Raimond Verninac (1762-1882)² ile yaptığı resmi görüşmede atılmıştır. Râtib Efendi, Paris'te Osmanlı tebaasından 9-10 yaşlarındaki çocukların devam edeceği bir okul kurmayı hedeflemekteydi. Bu okula gidecek öğrenciler, Fransızca öğretildikten sonra Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu alanlarda yetiştirileceklerdi. 10 yıllık eğitim programını tamamlayan öğrenciler, yurda döndüklerinde bir taraftan Osmanlı Devleti'nin yabancılara olan ihtiyacını azaltacak diğer taraftan da reformlar için gerekli bilgiyi üreteceklerdi (Yeşil, 2010: 420-421). Dolayısıyla yurtdışına öğrenci gönderme girişimleri, 1830'a kadar kuvveden fiile geçmemekle birlikte 1856'da

---

² 1795'de İstanbul'a Fevkalade Orta Elçi olarak gönderilmiş, ertesi sene geri çağırılmıştır. (Soysal, 1987: 355).

Paris'te kurulmuş olan Mekteb-i Osmani'nin çok önceden tasarlandığını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Bu çalışmada 1830'da II. Mahmud'la başlayan yurtdışı eğitimin Tanzimat'a kadar nicelik ve nitelik olarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu minvalde yurtdışı eğitimin amacı, gönderilenlerin sayısı ve eğitim alanları, tahsil görülen ülkeler gibi konulara değinilerek Osmanlı'da yurtdışı eğitimin ilk safhasının genel karakteristiği belirlenmeye çalışılacaktır.

1. Amaç ve İlk Deneyim

II. Mahmud (1808–1839) oldukça geniş ve kapsamlı bir yenileşme hareketine girişmiş ve bu minvalde Batılı tarzda birçok modern müessesenin kurulmasına öncülük etmiştir. Onun zamanında ilk defa modern nüfus sayımı ve mülk yazılımı yapılmış, modern posta sisteminin kurulması, pasaport ve karantina usullerinin kabulü gibi yeniliklere gidilmiştir (Karal, 1988: 155, 156; Karpaz, 2006: 524). Türk basımının öncüsü konumundaki ilk resmi gazete, *Takvim-i Vekâyi* de bu dönemin ürünüdür (Yazıcı, 2010: 490-492). II. Mahmud kendinden öncekilerden farklı olarak sosyal ve kültürel alanlarda da reformlara girişmiştir. Kıyafet reformu uygulamaya sokulduğu gibi, Batı kültürünün unsurları olan sandalye ve masalar gözükmeye ve bazı Avrupalı sosyal adetler benimsenmeye başlandı. Perşembe günü Fransa'daki gibi resmi tatil ilan edildi. *Tasvir-i Hümayun* denilen sultanın resimleri devlet dairelerinin duvarlarına astırıldı (Lewis, 2000: 102, 103). İlkokulu zorunlu hale getirme çabaları da ilk kez onun zamanında görülür (Akyüz, 2013: 151-152). Bu dönemde Müslüman unsurun dil ve diplomasi eğitimi için *Tercüme Odası* kurulurken (1821) (Akyıldız, 2012: 52) nezaretler ve meclislerle modern bürokrasinin temelleri atılmıştır (Findley, 2014: 155, 163-171; Seyitdanlıoğlu: 1999).

Sultanın ülke yönetiminde ve reformlarında takip etmiş olduğu siyasetin en belirgin özelliği, Avrupa'daki çağdaşları gibi modern merkezîyetçi devlet anlayışını benimsemiş olmasıdır (Mardin, 1994: 12). Rusya ile yaptığı savaştan sonra (1812) ilk olarak, merkezden bağımsız hareket eden eyaletlerdeki ayanları bastırdı. Ardından da, reformları içerisinde öncelik taşıyan modern bir ordu teşkiline girişti. Henüz kuruluş aşamasında, bu girişime karşı ayaklanan Yeniçeriler, kanlı bir şekilde bastırılarak tarih sahnesinden silindiler (16 Haziran 1826). Merkezi idarenin kuvvetlenmesi ve özellikle Yeniçeriliğin lağvıyla yeniliklere direnen en ciddi örgütlü muhalefetin ortadan

kaldırılması, II. Mahmud'a büyük bir reform programını devreye sokması için iyi bir zemin sağladı (Davison, 1997: 37). İlk olarak kaldırılan Yeniçerilerin yerini *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* isimli yeni ve modern bir ordu aldı (Karal, 1988: 150-151). Fakat teknik donanımlarından giyimlerine kadar yenilenen Osmanlı askerlerine Batılı tarzda eğitim verecek yeterli subay yoktu. Bir an önce bu eksikliğin giderilmesi için düşünülen ilk çare, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya başvurmak oldu. Mehmed Ali, uzun süre önce ordusunun modernleştirilmesi yönünde ciddi adımlar atmış ve Fransız subaylarından aldığı destekle bu konuda büyük bir yol kat etmişti. Fakat Mısır'dan istenilen on iki subay, çeşitli bahaneler öne sürülerek gönderilmeyince (Ahmed Lütfi Efendi, 1999: 143) Tıpkı seleflerinin önceden başvurdukları gibi Avrupa ülkelerine yönelmek zorunda kalındı. Ancak yeni ordunun eğitimini tümüyle yabancı subaylara emanet etmek uzun vadede rasyonel değildi. Modern kara ordusunu sevk ve idare edebilecek subayların yetişmesi için askeri bir okul şarttı. *Talimhâne* ve *Sıbyan Bölükleri* gibi tecrübelerin ardından asıl büyük adım ilk modern kara harp okulu olan *Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye* (1834) ile atıldı (Mehmed Esad, 1310: 9, 10, 12, 17; Ergin, 1939: 302-303, 306-310). Bu okulla birlikte modern ordunun bando ihtiyacını karşılamak için *Muzika-i Humâyûn Mektebi* açıldı (Ergin, 1939: 311-315). Bunlardan daha önce 1827'de faaliyete sokulan modern Tıbbiye'nin amacı da yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti. *Tıphâne-i Âmire* adıyla açılan bu okul 1831'de kurulmuş olan *Cerrahhâne*'yle birleştirilerek 1838'de, *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne* adını almıştır (Rıza Tahsin, 1328: 3, 7, 9). Bunların yanında daha önce açılmış modern denizcilik (*Mühendishane-i Bahr-i Hümayun*, 1773) ile kara topçu (*Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, 1795) okulları da ihmal edilmemiş, çeşitli yeniliklerle desteklenmiştir (Shaw, 2010: 78-79).

Yeni ordunun askeri eğitiminde batılı uzman kadrolara başvurma mecburiyeti, söz konusu modern askeri okulların öğretim kadroları için de geçerliydi. Mekteb-i Harbiye olmak üzere askeri okullar için çağdaş bilgilerle donanmış askeri hocalar ile yetenekli subaylara ihtiyaç vardı. Ayrıca, Tophâne, Baruthâne, Fişenkhâne, Dökümhâne, Tersane gibi askeri müesseselerde çalışacak ehliyete sahip mühendis subay ve teknik eleman açığının da kapatılması elzemdi (Mehmed Esad 1312: 65). Özellikle Navarin'de yakılan donanmanın yeni teknolojik gelişmelere uygun şekilde tekrar ihya edilmesi, bu hususta bilgi sahibi teknik elemanlara bağlıydı. Yabancı

hocaların ve uzmanların maliyetleri yüksek olduğu kadar verimli oldukları da şüpheliydi. Hiç aşına olmadıkları bir kültür ve bilmedikleri bir dille kısa bir sürede faydalı olabileceklerini düşünmek yanlıştı. Onun için bu topraklarda yetişmiş, üstüne Batı dilini ve bilimini membandan öğrenmiş, idealist kadroların bir an önce yabancıların yerini alması gerekiyordu (Uluçay 1958: 95-96). Bu amaç ve beklentiler, Avrupa'ya öğrenci gönderme projesini gündeme getirmiştir. Nitekim Batılı usulde kurulan müesseselerin başarısı ve gerçekleştirilen köklü reformların sürdürülebilirliği Batıdan bilgi ve teknoloji transferine bağlıydı. Bunun da direkt ve en kestirme yolu yurtdışı eğitimden geçmekteydi. Bu konuda imparatorlukta merkezi idareden önce harekete geçen Mısır Eyaleti, 1815'te ilk öğrencisini İtalya'ya göndermişti. Mısır'ı adeta bağımsız bir sultan gibi yöneten Mehmed Ali, Mısır'ın modernleşmesi için başta askeri olmak üzere birçok alanda ciddi bir reform programını devreye sokmuştu. Bu bağlamda Batıdan uzman ve teknisyenler getirttiği gibi Avrupa'ya öğrenci göndermeye başlamıştı. Mısır için modernleşmede temel model olan Fransa yurtdışı eğitim için de başlıca adres olmuş; Paris'te, 1826-1833 arası faaliyet gösteren *Ecole Egyptienne*'de birçok Mısırlı öğrenci okutulmuştur (Şişman 2004: 3, 4). Aslında devasa boyuttaki iç ve dış sorunlarla boğuşmak zorunda olan Osmanlı Sultanı, şüphesiz Batı ile olan gelişmişlik farkını ortadan kaldırmada valisinden çok daha istekliydi.

Mahmud Cevad (2001: 6), II. Mahmud'un, 1246'da (1830) Avrupa'ya 150 talebe gönderilmesini emrettiğini ve bunların da Enderun ve Tıbbiye öğrencilerinden seçilmesine karar verildiğini belirtmektedir. Aynı yazar, halk arasındaki söylentilerden çekinildiği için yollanacak öğrencilerin seçiminde karar değişikliğine gidilerek, Harbiye Mektebi ve Hendesehâne-i Âmire öğrencilerinden 150'sinin gönderildiğini ifade etmektedir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde Avrupa'ya bir anda 150 kişi birden gönderildiğine dair arşivde bir belgeye rastlamadık. Ekonomik külfet ve öğrencilerin denetimi meselesi düşünülürse bunun pek mümkün olmadığı da anlaşılır. Eğer yukarıdaki sayıyı, II. Mahmud dönemi sonuna kadarki süreç için kabul edersek, incelemelerimiz sonucunda, bu süreçte gönderilenlerin sayısı toplam 89 olup, bunların içerisinde tespit edebildiğimiz Mekteb-i Harbiye ve Mühendishâne-i Berriye ve Mekteb-i Bahriye mezunlarının toplam sayısı 30'dur (Gençoğlu, 2008a: 21).

İkinci mesele, belirtilen tarihte yani 1830'da, ilk defa yurtdışı eğitimi için Avrupa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri, yukarıda belirtildiği gibi Mekteb-i Harbiye ve Mühendishane mezunlarından değil, Serasker Hüsrev Paşa'nın himayesinde olup sarayda "Daire-i Seniye'de" tahsil görmüş Hüseyin, Abdüllatif, Ahmed ve Edhem efendilerdir. Bu dört öğrenci, 1830'un son günlerinde, dönemin ünlü oryantalistlerinden Amédée Jaubert (1779-1847)'in refakatinde bir yelkenliyle İstanbul'dan yola çıkmışlar ve Şubat başında Marsilya'ya, Mart ayında ise Paris'e ulaşmışlardır. Burada, yatılı bir okul olan Institution Barbet'te dil öğrenmişlerdir (Eldem, 2006: 51, 52; Şişman 2004: 5). Daha sonra Abdüllatif Efendi 'askeri fünün', Hüseyin Efendi ise hendese ve topçuluk üzerine öğrenim görmüşlerdir (BOA, HAT, 33726-A; Şişman, 2004: 5-6). Bu iki askeri öğrenci, Mayıs 1838'de İstanbul'a dönmüşlerdir (BOA, HAT, 33474). Hüseyin Efendi, Mekteb-i Tıbbiye'deki memuriyetinden sonra yurtdışındaki ihtisasına uygun olarak 1840'da Tophane-i Âmire'ye atanmış ve rütbesi Binbaşılığa terfi ettirilmiştir (BOA, C.AS, 32428). Aynı yıl, Abdüllatif ve Fransa'da öğrenim görmüş olan diğer subaylarla birlikte görevli olarak Paris'e gitmiştir (BOA, HAT, 58137; BOA, İ.HR, 149; BOA, C.MF, 2521). Kaynaklardan Hüseyin'in Ferikliğe kadar yükseldiği, Abdüllatif'in ise Erkân-ı Harbiye Miralaylığındayken 1914'ten önce vefat ettiği bilinmektedir (İkdam, 14 C evvel 1332 (10 Nisan 1914); İnal, 1940: 601).

Diğer iki kişiden Ahmed Efendi, Brest Bahriye Okulu'nu bitirdikten sonra, Fransız Donanmasına ait bir gemide, iki yıl da staj yapmıştır. Nihayet Haziran 1839'da, bir Fransız Generali tarafından yapılan haritayı ulaştırmak göreviyle ve Tersâne-i Âmire'de istihdam olunmak üzere Paris'ten İstanbul'a yollanmıştır (BOA, HAT, 48162-Z/2). Osmanlı Bahriyesinde Firkateyn Süvarisi olmuş (İnal 1940: 601), 1840'da, diğer arkadaşlarıyla birlikte inceleme gezisi için tekrar Paris'e gönderilmiştir.

Bu dört kişi içerisinde hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz kişi, sadrazamlığa kadar yükselmiş olan Edhem Efendi, tam adıyla İbrahim Edhem Paşa'dır (1818-1893) (İnal, 1940: 600-635; Uzunçarşılı, 1948: 67-70; Eldem, 2006: 50-53). Paşa, aslen Sakızlı bir Rum olup, Hüsrev Paşa'nın evlatlıklarındandır. Institution Barbet'den sonra 1835'te girdiği Madencilik Okulu'ndan (Ecole des Mines) 1838'de mezun olmuştur. Bir müddet Avrupa'daki madenleri inceledikten sonra 1839'un son çeyreğinde İstanbul'a döndü (Gençoğlu, 2008a: 23). Miralaylık rütbesiyle *Dâr-ı Şûrâ-*

yı *Askeriye*'ye atanmasını (BOA, C.AS, 29175) müteakip kendisi gibi Fransa'da öğrenim görmüş diğer arkadaşlarıyla birlikte tekrar Paris'e gönderilmiştir (1840) (BOA, İ.HR, 149). Sarıyer bakır madeni ve Gümüşhacıköy Madeni müdürlüklerinden sonra Keban ve Ergani madenleri başmühendisi oldu (1845). 1851'de *Mabeyn-i Hümayûn Ferikliği*'ne yükselen Paşa, bu esnada Sultan Abdülmecid'e Fransızca dersler vermiştir. Edhem Paşa, Meclis-i Âli-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ, Encümen-i Dâniş üyeliklerinde bulunduktan sonra muhtelif nazırlık ve elçilik görevlerinde bulunmuştur. 1877'de getirildiği sadaret makamından bir yıl sonra alınmıştır. Viyana Sefirliği'nden sonra Dahiliye Nazırı olarak görev yaptığı Kabinenin düşmesiyle, 1885'te emekliye ayrılmıştır. Paşa, maden mühendisliğinde olduğu gibi tabii ilimlerde de derin bilgi sahibiydi. *Mecmua-i Fünûn*'da tabii ilimlere dair makaleler yazmıştır. Rasathâne ve Matbaa-i Âmire'nin ıslahında, Dârüşşafaka'nın kurulmasında büyük bir emeği vardır. Oğullarından Osman Hamdi ve Halil Edhem (Eldem) de kendisi gibi yurtdışı tahsil görenlerdendir.

Bu dört öğrenciye, Ocak 1832'de, yine Hüsrev Paşa'nın evlatlıklarından olan Mehmed Reşid Bey de katılmıştır (BOA, C.HR, 6708). Asâkir-i Mensure subaylarından Mehmed Reşid, Paris'te, askeri alanda ve özellikle topçuluk üzerinde tahsil görmüştür (BOA, HAT 59189). Eğitimi devam ederken, 1836'da rütbesi Kaymakamlığa terfi ettirilmiştir (BOA, C.AS, 54029). 1838'in sonlarında öğrenimini tamamlamış (BOA, HAT, 26117-B) ve 1839'da İstanbul'a dönmüştür (BOA, HAT, 26117). Çok hızlı bir ilerlemeyle döner dönmez ilk önce rütbesi Miralaylığa yükseltilmiş, (BOA, HAT, 33714-F, 18615-D) çok kısa bir süre içerisinde de Mirlivalıkla atandığı Tophane'de Ferikliğe terfi ettirilmiştir (1840) (BOA, HAT, 59189, 58137; BOA, İ.HR, 149). Aynı yıl Mehmed Reşid Paşa *Dâr-ı Şura-yı Askerî* üyesi olmuştur. Aralık 1847'de vezirlik rütbesiyle *Anadolu Müşirliğine* getirilmiştir. Ağustos 1851'de *Tophâne-i Âmire Müşirliğine* tayin olmuş, fakat aynı yılın Eylül ayında vefat etmiştir (Mehmed Süreyya, II, 1311: 393).

İlk etapta Hüsrev Paşa'nın evlatlıkları olan bu çocukların gönderilmesi, yurtdışı eğitim için bir prova niteliği taşımaktaydı. Her ne kadar Hüsrev Paşa, evlatlıklarını kendi bütçesiyle Paris'e göndermişse de, padişahın bilgisi dışında böyle bir teşebbüse girişilemeyeceği gibi bu çocukların döndükleri zaman yine devlet hizmetinde kullanılacak olmaları bunun önceden kararlaştırılmış bir proje olduğuna

işaret etmektedir. Nitekim 28 Safer 1254 / 23 Ağustos 1838 tarihli (BOA, HAT, 33474) belgede o esnada Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Reisi olan Hüsrev Paşa'nın, tahsil masraflarını üstlendiği 5 talebeden ikisinin Paris'ten döndüğü, kalan üçünün ise tahsillerini tamamlayabilmeleri için bir müddet daha kalmaları gerektiği bildirilmektedir. Hüsrev Paşa'nın bu çocukları okutmasındaki amacının, onların devlet hizmetinde istihdamları olduğu belirtildikten sonra, tahsilleri devam eden 3 kişinin masraflarının devlet tarafından karşılanması talebi kabul edilmiştir. Hüsrev Paşa'nın Paris'te tahsilde olan evlatlıklarına gönderdiği mektuplarında da, devletin Avrupa'ya öğrenci gönderme kararında onların gösterecekleri başarının etkili olacağı vurgulanmaktaydı. Paşa 4 Şubat 1831'deki mektubunda, "çok çalışmaları gerektiğini ve hiçbir şey öğrenmeden döndükleri takdirde bunun ne kadar utanç verici olacağını" yazıyordu. 15 Haziran 1832 tarihli ikinci mektubunda ise, Fransa'da eğitim görmeleri için yetiştirdikleri arasından onları seçerken, Müslüman gençliğin eğitimi için bütün umutlarını onlara bağlamış olduğunu belirtiyordu. Devamında, "devlet büyüklerimiz size bakarak benim örneğimi takip edip etmeyeceklerine ve çocuklarının geleceğini Avrupa'nın ilmine emanet edip etmeyeceklerine karar vereceklerdir" diyordu (Eldem 2006: 51-52). Hüsrev Paşa'nın ifade ettiği gibi evlatlıklarının başarısı, Batıya sistemli bir şekilde öğrenci gönderilmesine ve bu suretle Osmanlı'nın yurtdışı eğitim yolunun açılmasına vesile olmuştur.

2. Gönderilen Ülkeler ve Öğrenim Alanları

Araştırmamız neticesinde yurtdışı eğitimin başlangıcından itibaren II. Mahmud döneminde Batıya gönderilen 89 öğrenci tespit edilmiştir. Bunlardan 30'u Avusturya'da, 27'si İngiltere'de, 24'ü Fransa'da, 3'ü Prusya'da tahsil görmüş olup kayıtlarda 5 kişinin hangi ülkeye gittiği belirlenememiştir.

Bu süreçte en çok rağbet gören ülke konumundaki Avusturya'da tahsil görececek ilk öğrenciler, hicrî 1251'de (1835-1836) topçu subaylarından Hauslab'a emanet edilmişlerdi. İleride mareşallik rütbesine kadar yükselerek Avusturya Devleti Tophane Nazırı olacak bu topçu subayı, Sultan II. Mahmud'un Avusturya İmparatoru ile yazışması neticesinde İstanbul'a gelmiştir. Padişahla bizzat görüştüktan sonra kendisine emanet edilen talebeleri Viyana'ya götürmüş ve uzun bir süre Osmanlı askerî öğrencilerinin nezaretini üstlenmiştir (Mehmed Esad, 1310: 20). O'nun da katkılarıyla Osmanlı askerî talebelerinin eğitimine yönelik, Viyana'da bir okul

açılmıştır (BOA, HAT, 33733-F). Bu esnada kendisinden öğrencilerin tahsillerine gereken özeni göstereceğine dair bir taahhütnamenin de alındığı görülmektedir (BOA, HAT, 32281-E). Avusturyalı nazıra, denetim hususunda yardımcı olacağı düşüncesiyle askerî öğrencilerin başına, yine onların arasından rütbe ve tecrübe olarak daha kıdemli birisi getirilmiştir (BOA, HAT, 40833-B; 46746-B).

Hauslab, öğrencilerin eğitim durumlarını takip ettiği gibi onların her türlü ihtiyaç ve giderlerinden de sorumluydu. Öğrencilerin rütbelerinin yükseltilmesi, hocalarının ödüllendirilmesi gibi konularda önerilerde bulunuyor, yapılan masrafların dökümünü, poliçeleriyle birlikte her ay Viyana'daki Osmanlı Sefareti'ne bildiriyordu. Bu usul, Hauslab'dan sonra atanan nazırlar tarafından da sürdürülmüştür (Gençoğlu, 2008a: 79-80).

Bu ülkeye 1835'te ilk gidenler arasında Seraskerliğe kadar yükselmiş Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa (1807- 1883) (Özcan, 1988: 253-254), Firari Ahmed Fevzi Paşa'nın kölelerinden olan İstihkâm Feriki Rüstem Paşa, Şam valiliği esnasında vefat eden Ahmed Paşa gibi önemli askeri ve idari görevler üstlenmiş subaylar vardı. Mirliva Abdi Paşa, Ahmed Mazhar Paşa, Ömer Fevzi Paşa, Ahmed Faik Paşa da Viyana'da askeri tahsil görenlerdendir (Mehmed Esad, 1310: 19, 20, 24).

Bunların dışında, Viyana'ya, terzilik öğrenmeleri için 7 hassa askeri gönderilmiştir. Bunlar iki yıl terzilik sanatını tahsil ettikten sonra Dikimhâne-i Âmire'de istihdam edilmişlerdir (BOA, C.AS, 37932). Nitekim yeni kurulan ordudaki askerlerin, batılı tarzdaki yeni üniformalarının kalıplarının çıkarılarak, dikiminin öğrenilmesi gerekiyordu. Çok geçmeden sivil elbiselerin dikimi hususunda da ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu iş için 1838'de Viyana'ya askerî elbise dikmeyi öğrenmeye gidenlerden bir kişinin ayrılması ve sefarethane terzisinin yanına verilmesi gündeme gelmiştir (BOA, HAT, 46752-D).

İngiltere, bu dönemde Avusturya'nın ardından tercih edilen ikinci ülkeydi. İlk öğrenciler, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan, kendileri de öğrenim görmekle yükümlü İstihkâm Kaymakamı Bekir (Ferik Bekir Paşa) ve İstihkâm Alayı Emmini Emin (Müşir Emin Paşa) beylerin refakatinde h. 1250-1251'de (1834-1835) gönderilen 11 kişilik bir kafileden oluşmaktaydı. Bunlar, İbrahim Efendi (Ferik Ressam İbrahim Paşa), Derviş Efendi (Kimyager Derviş Paşa), Enis Efendi (Miralay iken Kozan'da vefat etti.), Yusuf Efendi (Erkân-ı Harbiye Binbaşısı iken emekli oldu),

Süleyman Efendi, Mahmud Efendi, Ahmed Efendi, Arif Efendi (Londra'da tahsili sırasında vefat etti.), Tahir Efendi (Mirliva Küçük Tahir Paşa), Eyüp Efendi (Ferik Eyüp Halid Paşa) ve Halil Efendi'dir (Tophane-i Amire Müşiri Halil Paşa) (Mehmed Esad, 1312: 64, 65).

Bunlardan Kimyager Derviş Paşa (1817-1878), birkaç sene Londra'da kaldıktan sonra Paris'e geçti (1838). Burada üç sene maden fakültesine (Ecole des Mines) devam etti. Tahsilini tamamladıktan sonra İtalya, Almanya ve Rumeli'deki bazı madenlerde incelemelerde bulundu ve parası devletçe karşılanan çeşitli kitap ve aletlerle birlikte İstanbul'a döndü (BOA, İ. HR, 453). Mekteb-i Harbiye Nazırlığı da yapmış olan Kimyager Derviş Paşa Türkiye'de fizik ve kimya sahalarında bilim literatürünün oluşmasında öncülük yapmıştır. Özellikle Usûl-i Kimya adlı eseri Türkçe olarak tek başına basılan ilk kimya kitabıdır. Uzun yıllar bütün okullarda temel ders kitabı olarak okutulmuştur. Eserin önsözünde Türkçenin bilim ve eğitim dili olması gerektiği hususuna değinir. Bir diğer eseri, fizik eğitimi hakkındaki Usûl-i Hikmet-i Tabiiyye'dir (Aydüz, 2008: 375-376).

Bu grupta yer alan Küçük Tahir Paşa, Londra Darülfünunu'nda matematik tahsil görmüştür (BOA. C.MF 3830). Yurda döndüğünde Erkan-ı Harbiye Binbaşısı rütbesiyle Mekteb-i Harbiye'de Riyaziye hocalığına atanmıştır (Mehmed Esad, 1310: 42). Matematiğe ilişkin eserleri mevcuttur (Bursalı Mehmet Tâhir, III, 2000: 279). 1835'teki İngiltere kafilesinde, Cambridge'e giden Emin Paşa'da mevcuttu. Mezuniyetini müteakip İstanbul'a döndüğünde Mirliva rütbesini alarak Harbiye Mektebi nazırı tayin edildi (1841). Mekteb-i Harbiye'de modern eğitimin yerleşmesinde öncü rolü üstlenmiştir. Emin Paşa matematik ve askeri meselelerde ciddi bir bilgiye sahipti. Ancak hayatının önemli bir bölümü idari görevlerle geçtiğinden pek fazla eser yazma fırsatı bulamamıştır (Aydüz, 2008: 401). Diğer bir önemli şahsiyet, Mülazım-ı Sâni (teğmen) olarak tahsile giden ilk Türk ressamı, Ferik Ressam İbrahim Paşa'dır (1815-1891). Yurda döndüğünde hendese ve döküm işlerinde mahir olması sebebiyle Alay Eminliği rütbesiyle Tophane-i Amire'de istihdam olmuştur (BOA, HAT, 59197-D, 59197-E). İngiltere'de diğer Mühendishane mezunları gibi resim dersi alan İbrahim Paşa, bu husustaki yeteneğiyle ön plana çıkmış yaşadığı sürece aralarında Sultan Abdülmecid'in tablosunun da yer aldığı pek çok eser vermiştir (İslimyeli, 1965: 31; Gençoğlu, 2008a: 100).

İngiltere'ye bu dönemde bahriyelilerin gönderilmeye başlanması önemlidir. Bunlardan Aziz Efendi yakalandığı verem hastalığı yüzünden 1838'de geri dönmek zorunda kalırken (BOA, HAT, 46439-B) Salih Efendi tahsilini tamamladıktan sonra (1255 1839/40) Tersane-i Amire vapurlarında istihdam edilerek kendisine kaymakamlık (Yarbay) rütbesi verilmiştir (BOA, HAT, 59164). Bu ülkeden gönderilen Bahriyeliler vasıtasıyla vapur, gemi inşa teknikleri ve kaptanlık gibi denizciliğe ait bilgi ve becerinin taşınmasına gayret edilmiştir.

Denizcilik öğrenimi hususunda İngiltere'ye tanınan önceliğin sebebi, bu ülkenin denizler üzerindeki hâkimiyetiydi. 18. yüzyıl boyunca İngiliz Kraliyet Donanması genel olarak dünyanın en büyük donanması konumundaydı. 19. Yüzyıla baktığımızda da bu konuda değişen bir şey yoktur. Diğer güçlere nazaran asker sayısı düşük olmasına rağmen, İngiltere'nin büyük güç olmasında yatan en önemli faktörlerin başında karşı konulamaz bir deniz gücüne sahip olması gelmekteydi (Kennedy, 1993: 181). Nitekim 1815'ten sonra sayısal açıdan düzenli olarak yapılan indirimlere rağmen Kraliyet Donanması, kimi zamanlarda fiili savaş gücü bakımından neredeyse kendinden sonraki üç ya da dört donanma kadar kuvvetliydi (Kennedy 1993: 182). Osmanlı devlet adamları, İngilizlerin üstün deniz gücünün farkındaydılar. Nitekim Mustafa Reşid Paşa (o sırada bey) Londra sefiriyken İstanbul'a gönderdiği 28 Şevval 1252 / 05 Şubat 1837 tarihli tahriratta, İngilizlerin denizcilik biliminde diğer Avrupa devletlerinden üstün olduklarını ve bu fenni tahsil edeceklerin İngiltere'ye gönderilmesinin gerekli olduğunu belirtiyordu (BOA, HAT, 37507-B). Zaten Osmanlı Bahriyesinin İngiliz usulünde teşkil edilmesi, bu husustaki eğitim hareketini de teşvik etmiştir (Gençoğlu, 2015).

II. Mahmud devrinde Fransa'daki öğrencilerin sayısı (24), çok az farkla da olsa Avusturya ve İngiltere'den sonra gelmektedir. Fakat Tanzimat döneminde diğer ülkelerle kıyas kabul edilmeyecek derecede çok Osmanlı öğrencisine ev sahipliği yapmıştır (Gençoğlu, 2008a: 62). Bunda Fransızcanın bütün Avrupa'da umumi lisan ve diplomasi dili olmasının yanı sıra eğitimin daha ucuz olmasının tesiri vardı (BOA, HAT, 37507-B). Ayrıca Osmanlı'da Batılılaşmanın büyük ölçüde Fransız modeli üzerinden geliştiğini de unutmamak gerekir.

Öncü grubun akabinde bu ülkeye gönderilenler içerisinde Osmanlı ricalinin önde gelen isimleri vardır. Bunlardan Ecole de Metz mezunu olan Kıbrıslı Mehmed

Emin Paşa (1813-1871) birçok askeri ve idari görevde bulunmuş Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz zamanlarında üç defa sadrazamlığa getirilmiştir (Gövsa, 1933-35: 216; Şişman, 2004: 136). Abdülmecid devri müşirlerinden olup Harbiye Mektebi Nâzırlığında bulunmuş olan Rıfat Paşa (1810-1859) ise Paris'teki Saint Cry Harbiye Mektebi'ni pekiyi derecede bitirme başarısını göstermiştir (Gövsa, 1933-35: 326; BOA, HAT 37507-B). Paris'te askeri tahsil görenler arasında Mehmed Nâmık Paşa (1804-1892) da vardı. Kuruluşuna öncülük ettiği Mekteb-i Harbiye'nin gelişmesinde önemli katkıları olan Mehmet Namık Paşa, Ticaret Nazırlığı, üç defa Seraskerlik ve iki kez Bahriye Nazırlığı görevlerine atanmıştır (Kılıç, 2008: 348). Bir diğer önemli şahsiyet, asker ressamlar kuşağının ilk temsilcileri arasında yer alan Ferik Tevfik Paşa'dır (1819-1866). Tevfik, Enderun-ı Hümayun'dan 1835'te Fransa'ya giderek topçuluk tahsili görmüştür (Şişman 2004: 156). Paşanın yapıtları günümüze ulaşmadığından sanat üslubuna ilişkin kesin bir yorum yapılamamaktadır (İslimyeli, 1965: 32). Bu ülkeye gidenler içerisinde son olarak zikredeceğimiz kişi, askeri görevlerinin yanında Trablusgarb, Hersek ve Bursa valiliklerinde bulunmuş Ali Rıza Paşa'dır. Ali Rıza, Paris'te Askeri İdadi Okulunda 9 yıl topçuluk ve istihkâm eğitimi görmüş (Şişman, 2004: 101) mezuniyetini müteakip Tophane'de istihdam olmuştur (Mehmed Süreyya, III, 1311: 574-575).

Prusya'da (Almanya) tahsil yapanların sayısı II. Mahmud devrinde üç kişiyle sınırlı kalmıştır. Mekteb-i Harbiyeli bu üç talebe, 1839'un Mart ayında Berlin'e gitmişler ve bir Alman nazırın denetiminde iki yıllık bir hazırlık devresinden sonra astsubay okuluna kabul edilmişlerdir. Bu öğrenciler paşalığa kadar yükselmiş olan Ahmed, Râmiz ve Mehmed efendilerdir. Bu ülkenin Almanya İmparatorluğu'na terfi etmesinden sonra bilhassa II. Abdülhamid devrinde iki ülke arasındaki siyasi yakınlaşmayla gelişen askeri işbirliği neticesinde Alman orduları ve askeri okullarında yetişmek üzere bu ülkeye pey der pey birçok subay gönderilmiştir (Gençoğlu, 2014: 38).

3. Yurtdışı Eğitimde Gayrimüslimlerin Payı

Sultan II. Mahmud döneminde toplam sayının % 20'sine karşılık gelen 18 gayrimüslim öğrenciye burs verildiği tespit edilmiştir. Bu da gayrimüslimlerin genel nüfustaki paylarına nazaran oldukça makul bir orandır. Aslında yurtdışı eğitimde gayrimüslimler, devletten önce harekete geçmişlerdi. 1830'dan önce bazı zengin

gayrimüslim ailelerin çocuklarını Avrupa'ya okumaya gönderdikleri bilinmektedir (Gençoğlu, 2008a: 51). Devlet bursundan faydalanan gayrimüslimlerin çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı. Ardından Ortodoks milletine mensup Bulgarlar gelmekteydi. Bu dönemde Avrupa'ya Rumlardan hiç kimse gönderilmemiştir. Kuşkusuz bunda başta Rum Patriği olmak üzere Osmanlı bürokrasisindeki Rumlardan gizliye Yunan ayaklanmasını desteklemelerinin payı büyüktür. Keza ihaneti tespit edilen dönemin patriği V. Gregorius ve bazı metropolitlerin asılarak idam edilmesinin akabinde devlet nezdinde Rumlara duyulan güven tamamen sarsılmış ve devlet memuriyetlerinden çıkarılarak yerlerine Ermeniler alınmaya başlamıştır (Eryılmaz, 1990: 50-51). Ancak ilerleyen süreçte bu tavır değişmiş, Rumlar da yurtdışı eğitimden faydalanmışlardır.

Bu dönemde fen tahsili için Paris'te bulunan Kaspar Sinapyan, Archigene Sarandi, Akef ve Aleksandri isimli dört Ermeni reayaya Osmanlı hükümetince verilen burs, Fransız gazetelerinde övgüyle bahsedilmiştir (BOA, İ. HR, 39). Bu dört Ermeni'den Kaspar Sinapyan Bey (1814-1872) II. Mahmud'un özel hekimi olan Ankaralı Kevork Ağa'nın oğluydu. Kaspar Sinapyan 1830'da Cerrahi Mektebi'ne girdi. 1835'te Serope Viçenyanyan (Servişen) ile Paris'e gitti. Oradan İtalya'ya Pisa Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne geçip 1841'de mezun oldu. 1845'te Tıbbiye Mektebi'ne muallim tayin olunan Kaspar, Valide Sultanın doktorluğunu da yapmıştır (Çark, 1953: 94). Kaspar gibi tıp eğitimi alan diğer Ermeni Archigene Sarandi de yurda döndüğünde Mekteb-i Tıbbiye hocalığına atanmıştır (Kazancıgil, 1999: 261). Bu iki Ermeni, aynı zamanda Osmanlı'da tıp alanında devlet bursundan ilk faydalanan öğrenciler olmuşlardır (Gençoğlu, 2008b: 91).

Avrupa'da tahsil gören Ermeniler arasında Baruthanenin sorumluluğunu üstlenen Dadyan ailesi mensupları da vardı. Ohannes Dadyan (1798-1869), Azatlı Baruthanesi Barutçubaşılığı görevini sürdürürken 1835'te II. Mahmud'un emriyle barut yapımı üzerine ihtisas edinmek üzere oğlu Arakel Sisak Dadyan ile İngiltere'ye gönderilmiştir. Baba-oğul, 1836'da İngiltere Kraliyet Baruthanesi'nden barut yapmayı öğrendiklerini tasdik eden bir şahâdetnâme almaya muvaffak olmuşlardır (BOA, HAT, 28921, 28921-A; Dabağyan, 2003: 717). Osmanlı Devleti'nin son baş-mimarı Sarkis Balyan'ın da kayınpederi olan Arakel Sisak, muhtelif devlet memuriyetlerinde bulunmuş ve Dadyanların son barutçubaşısı olarak tarihe geçmiştir. Ticaret Nezareti

Sanayi Bölümü Müdürlüğü'nde vefat etmiştir (Dabağyan 2003: 717-719). Dadyan sülalesinin devlet bursuyla Batı'ya giden bir diğer ferdi, Barutçubaşı Bogos Dadyan'ın en büyük oğlu Arakel Dadyan'dır (1821-1911). Arakel 1838'de barut yapımındaki gelişmeleri öğrenmek amacıyla arkadaşları Manuk ve Mardiros ile Londra'ya gönderilmiştir (BOA, HAT, 28874, 46403, 46435-E). Masrafları Baruthaneler Hazinesi'nden karşılanan bu üç arkadaş, Temmuz 1838'de Londra'ya ulaşmışlardır. Orada tahsilleriyle ilgili ihtiyaçları, Osmanlı Sefareti tarafından karşılanmıştır (BOA, HAT, 46397, 46439-C). 1840'da Arakel, diğer arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'a dönmüştür (BOA, HAT, 48288, 48288-A; Dabağyan, 2003: 719-721).

Ermenilerden başka bu süreçte yurtdışı eğitimden Ortodoks Bulgarların da faydalandığı görülmektedir. 1835'lerde altı Bulgar çocuğu, Bulgaristan'ın demir madenleri ve mamulleriyle ünlü Samakov kasabasından Londra'ya demircilik öğrenmek için gönderilmişlerdir. Bunlardan ikisi, hastalandıkları için birisi ise başarısızlığı sebebiyle iade olunmuşlardır. Geriye kalan üç kişi, Nisan 1840'ta öğrenimlerini tamamlayarak geri dönmüşlerdir (BOA, İ. HR, 148). Hatta bu çocuklardan Yenaki'nin gösterdiği gayret ve başarı taltife şayan bulunmuştur (BOA, HAT, 37529-F).

Gayrimüslim öğrenciler içerisinde, Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetleri dokunan ünlü gazeteci Blak Bey'in (Alexander Blacque, 1792-1836) büyük oğlu Edouard Blacque da (1824-1895) vardı. Aslen Fransız olan Blak Bey'in ölümüyle geride kalan iki oğlundan büyüğü Edouard devlet tarafından okutulmuş, Fransa'da akrabalarının himayesinde bulunan küçük oğlu Edmond için de bazı girişimlerde bulunulmuştur. Edouard'ın Fransa'da 1252 senesi Zilkaadesinde (Şubat/Mart 1837) girdiği okulun tüm masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır (BOA, C.MF, 2534; 2736). 10-11 yaşlarında olan Edmond, masraflarının yarısının akrabası kalan yarısının Fransa Hükümetince karşılandığı bir okula giderken, kendi ülkesinden ziyade Osmanlı Devleti'ne bağlılığını beyan eden sözcükler kullandığı için söz konusu okulla ilişkisi kesilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti devreye girmiş, Fransa'da devlet bursuyla okutulan ağabeyi Edouard'ın maaşına zam yapılmak suretiyle Edmond'a yardım edilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, HAT, 37471-A).

Edouard, yurtdışı tahsilden sonra İstanbul'da *Liman Odası*'nda çalışmaya başlamış (1842), devletin desteğiyle 1845'te *Courrier de Constantinople* gazetesini çıkarmıştır. 1853'te Osmanlı hariciyesinde görev almış, 1867'de Osmanlı Devleti'nin ilk ABD elçisi olmuştur. Matbuat müdürlüğü, Şûra-yı Devlet azalığı, Bükreş elçiliği gibi görevlerde bulunan Edouard, ilki 1877'de ikincisi 1893'te olmak üzere iki kere Altıncı Daire-i Belediye reisi olmuştur (Koloğlu, 1994: 261).

Sonuç

Sultan II. Mahmud devrinde Batıya gönderilenlerin büyük çoğunluğu askeri amaçlı tahsil görmüştür. Bunda reformların ağırlık noktasının askeri olmasının yanı sıra mühendislik, tıp gibi yükseköğretim alanlarının da askeri amaçlara hizmet etmesinin rolü büyüktü. Tanzimat'la modernleşmenin hemen her alanda yaygınlaşması, zamanla sivil okulların kurulması ve gelişmesiyle yurtdışı eğitim alanları çeşitlilik kazanmaya başlamıştır. Fakat hiçbir zaman sivil öğrencilerin sayısı askeri öğrencileri geçememiştir.

Zaten bu dönemde askeri okullar, yenileşmeyi savunan ve yürüten kadroların yetiştirilmesi için pek de alternatifi olmayan çağdaş eğitim kurumlarıydı. Osmanlı/Türk modernleşmesinin mottosu olan bu kurumların öğretim ve idareci kadrolarında, yurtdışı eğitimle birlikte yabancıların yerini yurtdışı tahsilli yerli unsurların yavaş da olsa almaya başladıkları görülmektedir. Ayrıca istihdam edildikleri birliklerde Batılı usulde talimlerin öğretilmesinde ve atandıkları Tophane, Tüfenkhane, Baruthane, Dikimhane, Tersane gibi ordunun mühimmat ve donanımından mesul kurumların çağdaşlaşmasında önemli katkıları olmuştur.

Gayrimüslimlerin yurtdışı eğitimden faydalanma oranlarından da anlaşılacağı üzere başlangıçtan itibaren Osmanlı Devleti'nin bu hususta Müslüman olsun veya olmasın herhangi bir ayrımcılığa başvurmamıştır. Hatta kendi bütçesiyle tahsile gidenlerden zor duruma düşüp, yardım talep edenlere burs bağlanmış ve memlekete döndüklerinde devlet müesseselerinde istihdam edilmişlerdir.

Yurtdışı eğitimle modernleşmede model olarak alınan Batı'dan bilgi ve teknoloji transferinin direkt olarak yapılabilmesinin kapısı açılmıştı. Fakat genel olarak Rusya ile savaşlar, ayanla mücadele, Yunanistan Ayaklanması, Mısır sorunu, iktisadi yapıdaki bozukluklar ve reformlar için yapılan harcamalar gibi ciddi sorunlar Osmanlı Devleti'ni büyük bir siyasi ve mali bunalıma sokmuştu. Bu da gönderilenlerin

sayısının istenilen düzeyde gerçekleşmesinin önüne geçmiş; hedeflenen dönüşümün hızını oldukça yavaşlatmıştır. Dahası öğrencilerin tahsil sürelerinin uzun sürmesi, birçoğunun mezuniyetinin sultan tarafından dahi görülememesiyle sonuçlanmıştır. Tüm olumsuzluklara rağmen yurtdışı eğitimi özveriyle sürdürme çabası, sonraki dönemler için de teşvik edici bir işleve sahip olmuştur.

Kaynakça

A) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA) KAYNAKLARI

1) Hattı Hümayun Kataloğu (HAT)

26117, 26117-B, 33714-F, 33726-A, 33474, 58137, 48162-Z/2, 59189, 18615-D, 59189, 58137, 33733-F, 32281-E, 40833-B; 46746-B, 46752-D, 59197-D, 59197-E, 46439-B, 59164, 37507-B, 28921, 28921-A, 28874, 46403, 46435-E, 46397, 46439-C, 48288, 48288-A, 37529-F, 37471-A

2) İradeler 1255-1310 Kataloğu, Hariciye (İ.HR):

39, 148, 149, 453,

3) Cevdet Tasnifi (C.)

a) Cevdet Askeri (C.AS): 29175,32428, 37932, 54029

b) Cevdet Hariciye (C.HR): 6708

c) Cevdet Maarif (C.MF): 2521, 2534; 2736

B) KAYNAKLAR, ARAŞTIRMALAR ve BAŞVURU ESERLERİ

Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, I, Tarih Vakfı-YKY, İstanbul 1999.

Akıncı, Gündüz, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 4. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 25. baskı, Pegem Akademi, Ankara 2013.

Aydüz, Salim, "Derviş Paşa (Kimyager)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, 2. baskı, YKY, İstanbul 2008, 375-376.

Aydüz, Salim, "Emin Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, 2. baskı, YKY, İstanbul 2008, 401.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, (tıpkı basım), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2000.

Çark, Y., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953.

Çelik, Yüksel, *Şeyh'ül-vüzerâ Koca Hüsrev Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Dabağyan, Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.

Davison, Roderic H, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev., Osman Akıncı, I, Papirüs, İstanbul 1997.

Eldem, Edhem, "Fransa'ya Eğitime Gönderilen Sadrazam İbrahim Edhem", *Popüler Tarih*, 74, (Ekim 2006): 50-53.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, II, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1939.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.

Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922*, çev., Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Gencer, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan İslâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Gençoğlu, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) – Bir Grup Biyografisi Araştırması-*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008a.

Gençoğlu, Mustafa, "Başlangıçtan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Devleti Tarafından Tıp Eğitimi için Avrupa'ya Gönderilenlerin Modern Türk Tıbbına Katkıları". *Kök Araştırmalar*, 10 (1), 2008b, 89-115.

Gençoğlu, Mustafa, "Sultan II. Abdülhamid'in Yurtdışı Eğitim Politikası", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2), 2014, 33-73.

Gençoğlu, Mustafa, "Batı Bilgi ve Teknolojisinin Osmanlı Bahriyesine Aktarımı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34 (58), 2015, 619-644.

Gövsâ, İbrahim Alaaddin. *Meşhur Adamlar*, I-IV, İstanbul 1933-35.

- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, I-XIV. cüzler, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- İslimyeli, Nüzhet, *Asker Ressamlar ve Ekoller*, Asker Ressamlar Sanat Derneği Yayınları, Ankara 1965.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev., Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.
- Kazancıgil, Aykut, "İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinin (İstanbul- Cerrahpaşa) Tarihçesi Türkiye'de Çağdaş Tıp Eğitiminin Başlangıcı", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 9, 1999, 254-309
- Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, çev. Birtane Karanakçı, 4. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993.
- Kılıç, Abdullah, "Namık Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, 2. baskı, YKY, İstanbul 2008, 348.
- Koloğlu, Orhan, "Blacque, Edouard", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994, 261.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Mahmud Cevad İbnü's şeyh Nâfi, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi, haz., Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, Der., Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, Artin Asadoryan Matbaası, İstanbul 1310.
- Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani Yâhud Tezkere-i Meşâhir-i Osmaniye*, II-IV, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1311.
- Özcan, Abdülkadir, "Abdülkerim Nâdir Paşa (1807-1883)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, I, 1988, 253-254.
- Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, I, Kader Matbaası, İstanbul 1328.
- Soysal, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Şişman, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- Shaw, Stanford J. – Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, çev. Mehmet Harmancı, 3. baskı, E Yayınları, İstanbul 2010.
- Tuğlacı, Pars, *The Role of the Dadyan Family in Otoman Social, Economic and Political Life*, Pars Yayınları, İstanbul 1993.
- Uluçay, Çağatay-Kartekin, Enver, *Yüksek Mühendis Okulu*, İ.T.Ü Makine Fakültesi, İstanbul 1958.
- Uludağ, Osman Şevki, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, haz. İlder Uzel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Yayınları, Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "İbrahim Edhem Paşa Ailesi ve Halil Edhem Eldem (1681-1938)", *Halil Edhem Hatıra Kitabı*, II, Ankara 1948: 67-70
- Yazıcı, Nesimi, "Takvîm-i Vekâyi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 39, İstanbul 2010: 490-492.
- Yeşil, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Türkmen Halısından Yansıyanlar¹

Youssef AZEMOUN
Doç.Dr. Emekli Akademisyen
yusufguzin@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5207-9046

Öz

Batı'da Türkmen halısına karşı gittikçe artan ilgiye rağmen bu halının ancak sanatsal ve teknik özellikleri araştırma konusu olmuştur. Bu makale Türkmen halısının bazı özelliklerini dilbilimsel açıdan ele alıyor. Yazıda uzun zamandır tartışma konusu olan *halı* sözcüğünün nasıl türediği açıklanıyor. Öte yandan Türkmen halısının en önemli desenine *göl* denir. Bu desen Şamanizm'in *yir sub* kültü ile ilgilidir. İran'da, Türkmen Sahra'da bulunan karpuz biçimli mezar taşlarının üzerinde görülen alfabeyi andıran semboller bulunmaktadır. Bunlar Türkmen halısında görülen motiflere benzerler. Yazıda halının en eski adının Türklerin en eski müzik aleti olan *kopuzdan* türediği açıklanıyor.

Anahtar Kelimeler: Halı, göl, Şamanizm, motif, müzik

23

Reflections From Turkmen Carpets

Abstract

Despite an ever-increasing interest in Turkmen carpets in the West, most studies are about the aesthetic and technical aspects of the carpets. This article looks at these carpets from a linguistic point of view. The article deals with the etymology of the word *halı* meaning 'carpet'. The most important pattern of the Turkmen carpets is called *göl* meaning 'lake' which is related to the *yir sub* 'earth and water' cult of Shamanism. In Iran, there were watermelon-shaped tombstones with symbols on them. These symbols are similar to some of the patterns on the carpets. This article proves that the name of the carpet in the oldest Turkic texts had derived from the word *kopuz*, the oldest Turkic musical instrument.

Key Words: Carpet, göl, Shamanism, pattern, music

---

¹ Bu çalışma, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi'nin 2018 yılında yayınlanan sayısı içerisinde yer alan "What we learn from Turkmen Carpets" başlıklı İngilizce çalışmanın çevirisi mahiyetindedir.

Giriş

Türkmenlerin atları ve halıları evrensel düzeyde ünlüdür. Bu yazıda, dünya sanat hazinesine yüzyıllar boyu önemli dekoratif katkıları olan Türkmen halılarının bazı özellikleri irdelenecektir. Türkmen halı sanatı, çok eski dönemlerde, çağımızdan binlerce yıl öncesinde gelişmiştir. Bu halılarda, yüzyıllardır yaygın olarak kullanılan Şamanist ve Budist öğeler araştırmacıların dikkatlerini çekmektedir. Türkmenler, halılarında çok eski çağlardan beri duygularını, yaşam felsefelerini ve yaşadıkları çevreleri, sanatsal güzelliklerle yansıtırlarken sayılamayacak kadar çok motif ve deseni kendilerine özgü bir teknikle dokuyagelmişlerdir. Bu desenlerin sembolizmi, Türkmenlere özgü sanatsal arayışı ve estetik düşüncüyü ortaya koymaktadır. Örneğin Türkmen halılarının zengin ve sıkı kurallara dayalı süsleme kompozisyonlarından yaşadıkları çevrenin şiirsel görünümünü algılayabiliriz. Kırmızı, daima Türkmen halılarıyla dekoratif sanatlarında en yaygın olarak kullanılan renk olmuştur. Kırmızı, Türkmen halkının sanatsal bilincine yerleşmiş bir renktir. Bugünkü Türkmen resim sanatında da bu renk çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkmen halılarının en eski örneklerindeki turuncu renk, Zerdüştiliğin güneş kültü ile ilişkilendirilmektedir. Bugün, değişik gereksinimleri karşılamak ya da belli törenler için çeşitli biçim ve ölçülerde dokunan halılar, Türkmenlerin en övündüğü mülkiyetlerinden biridir.

Orta Asya bozkırlarında keçe, halı ve kilim, çadırların yapımında kullanılan ve onları süsleyen önemli malzemelerdir. Halı, kilim, keçe ve tekstil birer gereksinim olarak bozkırda yaşayan eski Türkmen boylarının önem verdiği malzemelerdir, 1400’de yazılan Farsça Divan-ı Sultan Celayir’in birinci sayfasının haşiyesini süsleyen minyatürde dokumalarla süslü Türkmen çadırını görüyoruz (Mackie ve Thompson, 1980, s. 14). Herat’ta yazılan Nizami Hamse’sinin yazma nüshasında Semerkand hükümdarı Mirza Barlas’a sunulan bir yazıyı gösteren minyatür resimde görülen çadır da süslü bir Türkmen çadırı (Mackie ve Thompson, 1980, s. 17). XIII. yüzyılda, Arap coğrafyacı İbn-i Sa‘îd, *El-busu‘tu’t-Turkmâniye* (البسط التركمانيه) ‘**Türkmen Halıları**’ adlı eserinde Anadolu’da dokunan Türkmen halılarının bütün ülkelere ihraç edildiğini yazıyor (Mackie ve Thompson, 1980, s. 19). Anadolu’ya yerleşen binlerce Türkmen’in dokudukları halılarının bazı desenleri daha sonra üretilen Türk halılarında kullanılmıştır. Bunun bir örneğini Textile Museum of Washington D.C.’de bulunan bir XV. yüzyıl Türk halısında görüyoruz (Mackie ve Thompson, 1980, s. 19). Aynı

dönemlerde İtalya’da ve başka Avrupa ülkelerinde çizilen tablolar da o dönemin Türkmen halılarının görüntüleri yaygın olarak kullanılmıştır. Bu halılar XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa’da çok değerli malzemeler olarak algılanıyordu ve sahiplerine

Şekil 1. III. Dorset Earl’i Richard Sackville’in William Larkin Tarafından Çizilen Portresi

Şekil 2. Pantaja de la Cruz’un ‘Somerset House Conference’ Tablosu

saygınlık kazandırıyor. Örneğin VIII. Henry sarayında yüksek kabul görmesinden dolayı bu halılar, zenginlerin ve yüksek mevkili kişilerin de ilgisini çekiyordu. Şekil 1’deki portrede, III. Dorset Earl’i Richard Sackville, Anadolu’dan getirilen bir Türkmen halısı üzerinde poz verirken görülüyor. Ressam, halıyı bütün ayrıntılarıyla başarılı bir şekilde çizmiştir. Bu halıların hepsinin, XVI-XVII. yüzyılda Avrupa’ya satılan Anadolu Türkmenlerinin “çadır sanayii”nin ürünleri olduğu biliniyor. Bu resmi 1613’te William Larkin çizmiştir (Thompson, 1993, s. 32). Şekil 2’de Pantaja de la Cruz’un 1604’te çizdiği ve hâlen Londra’da National Portrait Galleri’de korunan resim, halıya verilen değeri gösteriyor; yere serilmeyen halı masayı süslemek için kullanılmıştır (Bennet, 1985, s. 6). Şekil 3’te, on dokuzuncu yüzyılda Kate Hayllar’ın çizdiği “Sunflowers and Hollyhocks” (Günebakanlar ve Hatmi Çiçekleri) adlı tablonun zemininde de Türkmen Ersarı halısı var (Thompson, 1993, s. 36).

Şekil 3. Kate Hayllar'ın 'Sunflowers and Hollyhocks'
Tablosu

Bugün Türkmen halısı Türkmenlerin yaşadığı yerlerde, Türkmenistan, Özbekistan, İran ve Afganistan’da dokunmaktadır. Bütün dünyada Türkmen halısı olarak bilinen halıya Afganistan’da Afgan halısı deniyor. Pakistan’da da fabrikada üretilen Türkmen halısı “Pakistan halısı” adıyla meşhur olmuştur. Eskiden Avrupa’da Türkmen halılarına Buhara halısı denirdi. Herhalde Buhara pazarlarında satıldığı için Türkmen halılarına Buhara halısı denmiştir. En çok bilinen Türkmen halıları Teke, Yomut, Ersarı, Çowdur, Sarık ve Salır halılarıdır. Bunlar *göl* desenleriyle birbirinden farklılık gösterirler; her Türkmen boyunun kendine özgü *göl*’ü vardır.

2. “Halı” Sözü Hakkında

“Halı” sözünün nasıl ortaya çıkmış olduğu hakkında değişik düşünceler var. İlginç yanı da bu sözün bazı Türkçe kaynaklarda Farsça’dan geldiği açıklanıyor, tersine Farsça sözlüklerde de Türkçe olduğu belirtiliyor. Meselâ, Houtsma’da ‘halı’ anlamındaki Eski Türkçe *köwür* şöyle açıklanıyor: Köwür: *qâlî*, we huwe bi’-t-turkmânî, me’*hūz* min-el- Fârsî *قالى و هو بالترکمانى ماخوذ من الفارسى* Köwür: *qâlî* demektir, o da Farsçadan alınan Türkmenîdir (Houtsma, 1894: 16). Farsça, *Ferheng-e ‘Amîd* adlı sözlükte de bu sözcüğün Türkçe olduğu yazılmıştır (Amid, 1343 H. Ş.: C. II, 784). Moin de *qa:li:* = *qa:li:n* = *ha:li:* = *ga:li:* = *ga:li:n* sözüne verdiği açıklamada onun Ermenistan’daki *Kaligula* şehrinin adından alındığını yazıyor (Moin, 1381 H. Ş. : C. II, 2624). Moin bu düşüncüyü Yakut Hamavî’den almıştır. Bu da halk etimolojisini andırıyor.

Halı sözcüğünün etimolojisi üzerinde çalıştığını söyleyen İranlı halı uzmanı Ali Hasurî, “Signs of Iranian Carpet Weaving Before Bronze Age” (Bronz Çağından Önce İran Halı Dokumacılığının Belirtileri) adlı makalesinde Türkçe çevirisiyle şöyle yazıyor:

“Farsça qali/ qalin Orta Farsça’da kalın şeklinde telaffuz ediliyor ve Avesta’daki karaydi ile aynı kökten geliyor. Bu sözlerin kökeninin ‘ekmek, dikmek’ anlamındaki kar- fiili olduğu açıktır. Bu da halıcılığın bahçe işleri ve tarımla eşit olduğu Taş Devri’ni akla getiriyor... Dokumak fiili Avesta’nın dilinde wap’tır ve karayaon gibi arkaizm özelliği olan bir sözün yapımında kullanılmıyor”

Yazar bu açıklamasıyla anlaşılmayan bir düşüncüyü ileri sürüyor. (Hasurî, 2001: 92).

Ali Hasurî bu konuda Milano’da halı üzerine düzenlenen bir konferansta (Eylül 1999) bildiri sunmuştu. Bu bildirisinde Taş Devri’nde halı dokumacılığında ağaç âletlerin kullanıldığını ve bu âletlerin hâlâ İran’da kullanıldığını belirtmişti. Düşüncesini ispat etmek için de ağaç tokmak kullanan bir Türkmen kadınının fotoğrafını göstermişti.

Hasurî’nin Avesta’dan aktardığı *wap*, Orta Farsça’da *waf* şeklinde ‘dokumak’ anlamına geliyor (Mackenzie, 2009, s. 151). Bu söz şimdiki zaman Farsçasında *bâften* şeklinde var. İngilizce ‘argaç, atkı’ anlamındaki *weft* ve ‘ağ’ anlamındaki *web* de dokumak ile ilgilidir. Ancak bu sözlerden *halı* kavramını ifade eden bir sözcük türetilmemiştir.

Farsçada *örmek* ya da *dokumak* masdarı *tenîden* تنیدن oluyor; *târ* da ‘arış’ ya da ‘ip’ demek. Bu sözlerden türetilen ‘ip ya da ağ ören’ anlamındaki *târ-ten* تارتن ‘örümcek’ demek. Bu sözün küçüklüğünü anlatan {+ek} eki ile ortaya çıkan varyantının birebir tercümesi ‘küçük örümcek’ olan *târ-tenek*. Bu ad Farsçada unutulmuş, ama Türkmenistan’ın Garrıgala şehrinde kullanılıyor. Farsçada ayrıca yaygın kullanımı olmayan *kâr-ten*, *kâr-tene* ve *kâr-tenek* de ‘örgü ören ve örümcek’ anlamlarında var. Bugün örümceğin Farsçadaki adı ‘*ankebût*’tur ve Arapçadan alınmıştır. *Kâr-tenek*’teki *kâr*, ‘ekin ekmek ve ağaç dikmek’ anlamındaki *kâşten* کاشتن masdarından türemiş sözdür. Bugünkü Farsça’da bu sözcük ‘iş, işleme’ demek. Yukarıda, Hasurî’nin halıyı tarımla ilişkilendirmek istediği söz de işte bu *kâr*’dır. Bu kavram, Türkmence ve diğer Türk dillerinde daha sonra anlatılacağı gibi *etmek*, *yapmak*, *örmek* gibi sözlerle ifade ediliyor.

Farsçada halı için muhtemelen, yukarıda geçen *tenîden* تنیدن masdarından türemiş olan *tenbese* تنبسه sözü var. Bu sözcük Farsça’dan Arapça’ya geçerek *tanfese* ظنفسه olmuştur (Amid, 1343 H. Ş.: C. I, s. 320). Orta Farsça’da *halı* ya da *kalı* şeklinde bir sözcük yoktur. Yalnız ‘zarif halı’ anlamında *bōb* vardır (Mackenzie, 2009, s. 281).

“Halı” sözü XIII. yüzyılda yazılan bir yazma Türkçe Kuran tefsirinde *kalıñ* şeklinde ve ‘döşek’ anlamında kullanılmıştır (Clason, 1972, s. 622). *Kalıñ* sözü Tajikçede *qōlîn*, Derî dillinde *qālîn* ve Farsçada *gālî* olmuştur. Bu dillerde küçük halıya ya da seccadeye verilen ad sırasıyla *qōlînçä*, *qālînçä* ve *gālîçe* olmuştur. Tacikçe ve Derîde /ñ/ sesi /n/ sesine dönüşmüştür. *Kalıñ* sözü sanki ince iplerin düğümlenip kalınlaşmasını anlatıyor gibi. Yani, yukarıda anlatıldığı gibi, halılar çözügünün üstüne

yüklenen atkılarından, düğümlerden oluşmuşlardır. Eski Türkçede *ip* sözcüğü *yip* ya da *yip* şeklinde ve ‘ince ip’ anlamında kullanılmıştır (Clauson, 1972, s. 870). Bu sözcük bugün Türkmencede *yüp* şeklinde kullanılmaktadır. VIII. yüzyıl Turfan Uygur metinlerinde *yipke* sözü ‘ip’ anlamında kullanılmıştır (Clauson, 1972, s. 875). Bu son söz ip ile ‘ince’ anlamındaki *yupka/yuvka* ilişkisini akla getiriyor ve bir bakıma halıda ince ipin birikip *kalıñ/kalın* olmasını vurguluyor. Farsçada *câcîm* جاجيم denen ince hem de gevşek dokunan, kilimin daha ince bir varyantına Türkçede *cicim* denir. Bu sözcük Eski Türkçe ‘çözmek’ anlamındaki *çeçmek*’ten *çeçim* şeklinde türemiş olmalı. Çözgü kavramı da bu isimle ilişkili olmalı. Eski Türkçede چ harfinin alfabeğe girmemiş olduğu dönemde /ç/ harfi eski yazıda چ şeklinde, c yazılıyordu. Buna göre *çeçim* ججيم şeklinde yazılmış olacaktı. Bunu Türkler *cicim* okumuşlar. Farsçada ise eskiden açık /e/ sesi (/ä/) ya da fetha, bazen elif ile gösteriliyordu, *Türkmen*’in *Turkmân* ترکمان, *çelik*’in *çâlık* چاليك, Türkçe *külek*’in *kûlâk* olması ve Moğolca *kekül*’ün Farsçada *kâkul* > Türkçe *kâkül* olması gibi. Böylece *çeçim* Farsçada *câcîm* olmuş ve Türkçede *cicim* okunmuştur. Hasan Eren (1999, s. 71) *cicim*’in Farsça’dan geldiğini yazmıştır. Moğolca ve Türkçede ‘ince ip’ anlamındaki *sicim*’in de ince dokunan *cicim* ile bağlantısı olmalı. İpin inceliği ve cicimin ince bir döşek olduğu göz önünde bulundurulursa ve *halı* sözünün *kalıñ* > *kalın* > *kalı* > *halı* şeklinde bir fonetik süreçten sonra ortaya çıkmış olduğu kabul edilirse *halı*’nın inceliğin karşıtı bir kavram olduğu anlaşılabilir. Kısacası, iplikler düğümlenip kalınlaştıktan sonra *halı* ortaya çıkıyor.

Eski Türkçede ‘başlık parası’ anlamında kullanılan *kalıñ* (Türkmencede *ğalıñ*) *halı* ile eşanlamlı olmalı. Dede Korkut’ta şöyle bir cümle var: Kızın üç cânver *kalıñlığı* *kaftanlığı* vardı (Tezcan, 2001, s. 242). Buradaki *kalıñ* ve *kaftan* nesne adlarıdır, sonlarındaki {+lık} eki de “üç cânvere” karşılık verilen başlık olduğunu bildiriyor. Yani, bu iki sözden *kalıñ*, halı için kullanılmıştır. Zira Türkmenlerin muhtemelen Oğuzlar döneminden devam edegelen bir düğün geleneğine göre, gelin ancak üç günlük, yedi günlük ya da kırk günlük düğün süresince damat tarafının evinde kalır ve düğünden sonra evine dönen gelin bir yılın içinde yakınlarının yardımıyla başlık karşılığı olan *kalıñ/halı*’yı dokur ve evi için hazırlıklarını yapar. Bu gelenek köy geleneğiyle yaşayan Türkmenlerin arasında hâlâ devam etmektedir. Başlık parası, çağdaş Türk dillerinde *kalıñ*, *kalın*, *kalım* ve *kalim* gibi sözcüklerde yaygın olarak kullanılır. Tatarcada ‘başlık parası’ anlamında kullanılan *kalım* Rusçaya geçmiştir

(Şipova, 1976, ss. 155-156). Divanü Lugati't-Türk'te şöyle bir cümle var: *kalıñ birse kız alır- Kerek bolsa kız alır* (Atalay, 1999, s. 371).

Qālī ya da *gālī* قالی sözü Farsça olamaz, çünkü Farsçada /k/ sesi ve *qāf* ق harfi yoktur. Burada, Türk dilinin Oğuz grubunun hem de başka bazı Türk dillerinin, Türkçe olmayan sözcüklerle ilgili bir fonetik kuralını hatırlatmanın *halı* sözüyle ilgili sorunları çözmek için yararlı olacağını sanıyorum. Türkçede, özellikle de Oğuz grubundaki dillerde sözcüğün başındaki /k/ sesi /h/ sesine dönüşebilir, kanı > hani, kanda ise > handiyse, katar > Tkm. hatar 'sıra' örneklerinde olduğu gibi. 'Başlık parası' anlamındaki *kalıñ*, Hakasçada *halım* ya da *halıñ*, Yakutçada *halım* ve Çuvaşçada *hulam* ve *hulan* olmuştur. Bu son örneklerde de /k/ sesinin /h/ sesine dönüştüğünü görüyoruz. Eren (1999, s. 243) *kilim* sözünün Farsça olduğunu yazıyor. Ancak, Orta Farsçada böyle bir sözcük yok. Ayrıca, fonetik yapısıyla *kalım* ve *halım* örnekleri *kilim* sözünü akla getiriyor. Bu ayrı bir araştırma konusu olabilir.

Yukarıdaki bilgiler esasında *kalıñ*'dan ortaya çıkan *kalı* sözünün /k/ > /h/ şeklindeki ses değişmesi sonucu *halı* olduğunu düşünebiliriz.

2.1. *Yügür-* Fiilinden Öğrendiklerimiz

Türkmencede 'halı dokumaya başlamak' anlamında kullanılan ve Türkmen ve Türk kültüründe önemli yeri olan *yügürtmek* > *yüwürtmek* kavramı üzerinde durmak istiyorum. Bu söz Eski Türkçe *yügür-* fiilinden türemiştir. Bu fiil de 'tüy ve mecazi olarak kanat' anlamına gelen *yüg* sözünden türemiştir. Böyle isimden {+ür-} ekiyle fiil yapılamaz. Türkçe 'söz' anlamındaki *kep* > *gep* ile *ur-* yardımcı fiilinden nasıl 'konuşmak' anlamındaki *gep ur-* > *gepir-* fiili ortaya çıkıyorsa *yüg ur-* birleşik fiilinden de 'kanat çırparcasına koşmak' anlamında *yügür-* fiili türemiştir. Bu birleşik fiiller aynı anlamda Farsçaya da geçmiştir: *gep ur-* > *gepir* 'konuşmak' = *gep zeden* گپ زدن; *yüg ur-* > *yügür-* 'kanatlanır gibi hızlı gitmek' = *bâl zeden* یا دا *per zeden* پر بال زدن 'kanat çırpma' gibi.

Yügür- fiilinden bir mekânı anlatan *yügürüt* > *yügürt* türüyor. Bu sözcük Türkmencede 'harekete geçilen yer' anlamında *yüwürt* oluyor. *Yüwürt* bugün Türkmencede çadır toparlanarak develere yüklenip yola çıkıldıktan sonra geride kalan daire şeklindeki çadırın izine denir. O yüzden Türkmencede 'yurtta kalasica' anlamında *yüwürtde gālan* şeklinde bir beddua vardır. Zira başka bir yerde olup eve geldiği zaman *yüwürt*'ü karşısında gören çocuk, evleri taşınmış olduğu için yetim

kalmış sayılır. O yüzden Eski Türkçede ve Anadolu ağızlarında *yurt* ‘harabe’ anlamına gelir. Anadolu’da *evin yurt olsun* şeklinde beddua vardır. *Yügürt* > *yüwürt* KökTürk yazıtlarından da önce kısalarak ‘ev, çadır’ anlamında *yürt* olmuştur. XVIII. yüzyıl Türkmen şairi Kemine bir şiirinde şöyle diyor: *İl göçer, gâlar yüwürtde gürî çüyrändir garîp* (Nepesev, 1991, s. 42).

Aynı şekilde ‘kocanın küçük kardeşi’ anlamında ‘her işe koşturulan’ çocuğu anlatan *yügürücü*’den türeyip Çagataycada *yügürçi*, Türkmencede *yüwürçi* olan söz Orhon Yazıtlarında *yurç* olmuştur.² *Yurt* sözcüğü ‘Türkmen, Kırgız, Kazak ve Moğol çadırı’ anlamında Rusça üzerinden bütün Avrupa’ya yayılmıştır. Bu sözcüğün ‘ülke’ anlamı sözcüğün aslıyla karşılaştırıldığında çok yenidir.

2.2. Halının Düğümlerinden Öğrendiklerimiz

Halıyı ortaya çıkaran düğümler, ya da genel olarak düğüm kavramı bir anlaşmayı, ya da bir duruma bağlılığı anlatabilirler. Arapça’da ‘*aqd* عقد’ sözcüğü bir düğümle ilgilidir: ‘*aqade* ‘*uqdeten* ‘bir düğüm attı’ demektir. Bu kavramı ‘*aqd-i izdivâc*, ‘*aqd-i nikâh* ve ‘*aqd-i muhâvele* gibi tamlamalarda da görüyoruz. İngilizcede ‘düğüm atmak’ anlamındaki “to tie the knot” deyimini evlenmek kavramını ifade ediyor. Sanskritçe ‘düğüm atmak’ anlamındaki *grath*’dan türeyen Farsça *girih* sözü ‘düğüm’ demektir. Düğüm yuvarlak olarak algılanıyor. *Düğme* de yuvarlaktır. ‘Yuvarlak’ anlamına gelen Farsça *gird* de *girih* ile bağlantılı olabilir. İngilizcede *gird* fiili ‘beline kuşak bağlamak’ demek, *gyrtha* ya da *garth* sözünden *garden* ya da *yard* türemiştir (Colins English Dictionary, s. 636 ve ss. 652-653). Bunlarda daha sonra açıklayacağımız yuvarlaklık seziliyor. İngiliz dilinde XVIII. yüzyılda ortaya çıkan (Oxford Dictionary of Word Histories, s.290) ‘düğüm atmak’ anlamında kullanılan ‘*to tie the knot*’ deyimini yukarıda anlatıldığı gibi evlenmek kavramını ifade eder. İngilizce ‘düğün’ anlamına gelen *wedding* sözünün kökeni *wed* de ‘taahhüt, bağlanma’ anlamına gelir (The Oxford, 1966, s. 997). Bazı İranî dillerde *girih*’in bir varyantı hem ‘düğüm’ hem de ‘düğün’ anlamlarında kullanılır. İran’da, *Sîzdâbedâr* denen Nevruz’un on üçüncü gününde herkesin kırlara çıktığı zaman, genç kızlar bahtları açılınsın diye kırdaki otlara *düğüm* atarlar. Bulgar papazları gençleri evlendirirken ‘sizi

² (Ayrıntı için bkz: Ýusup Azmun, Sözcüklerimiz Öz Kökümüz, 2016: 48-54 ve Youssef Azemoun, “Değişen Bazı Sözcükler ve Türkmençe ‘Yüwürçi’ ve ‘Yüwürt’ün Eski Türkçe ‘Yurç’ ve ‘Yurt’ İle İlişkisi Hakkında”, Tofiq Hacıyev Armağanı, 2016: 227-234 ve (Azemoun: 2013/2 Belleten: 167-181)

birbirinize düğümlüyorum, bağlıyorum anlamında' *vrüzka vam* diyorlar³. Rahibelerin boynunda görülen İngilizcede *girdle* denen kolyede üç düğüm var, bunlar *iffet*, *fakirlik* ve *itaat* gibi değerlere bağlılığı ifade ederler. Türkmen düğünlerinde *elleştirme* denen ve bir kadının damada karısına karşı nasıl davranması gerektiğini bir tekerlemeyle anlattığı törende çiftin tutuşan elleri de bir düğümü andırıyor. Aynı şekilde anlaşılabilir tokalaşan iki kişinin elleri de düğüme benziyor. Farsça *giriş* ve İngilizce *knot* birçok dillerde olduğu gibi nedense 'deniz mili' anlamında da kullanılıyor.

Yukarıda açıklanan *düğüm atmak* ya da *düğümü bağlamak* anlamındaki İngilizce deyim Türkçe karşılığı *nikâh kıymak*'tır. Azerbaycan Türkçesinde buna *nikâh kəsmək* denir. Arapça *nikâh* sözü çirkin bir anlamı olan *nəkâha* sözünden türemiştir (Sarı, 1982, s. 1556). *Nikâh* sözü Türkler Müslüman olduktan sonra Türkçeye girmiştir. Eski Türkçede bu sözün karşılığı *tügün*'dür. Belki de eskiden evlenme için *tügün* (düğüm) *kıymak* deyimini kullanılıyordu. Daha sonraki dönemlerde, meselâ Dede Korkut'ta bu sözcük 'evlenme eğlencesi' anlamında *düğün* şeklinde kullanılmıştır. Buradan evlenme kavramının *düğüm*'le olan ilişkisi ortaya çıkıyor. İngilizler evlendiklerinde *düğüm atarken*, biz *düğümü kesiyoruz*.

Nikâhın (tügün/düğümün) niçin kıyıldığı konusunda kafa yormayız bile. Bu deyim açıklanmasını Türkmen halıcılığının bir özelliğini yansıtan evlilik ritüelinde bulabiliyoruz. Türkmenlerde imam nikâh kıyarken bir kadın bir makası düğüm keser gibi sürekli açıp kapar. Bu hareketin ortalıkta şeytan varsa kesilsin diye yapıldığına inanılır. Kesme işini niçin kadın üstleniyor? Böyle kötü ruhlarla mücadele etme işinin, kılıcını sağa sola sallayan beyaz kalpaklı Türkmen gencine verilmesi gerekirdi. Bilindiği gibi tarih boyunca hep kadınlar halı dokumuştur. Türkmenlerde halı dokuyan erkeklere "kız" lakabı verilirdi. 1940'larda Türkmenistan'da halı dokuyan bir erkeğe "**Sapar Gız**" denirmiş⁴; İran Türkmenlerinde de **Abdi Gız** vardı. Kadınların makası açıp kapaması *nikâh* sözünün karşılığı olan *tügün*'ün (düğümün) *kıyılması* ya da *kesilmesi*'ni gösteriyor. Halıda iki iplik birbirine *çatılıp* (düğümlenip) kesildikten sonra nasıl *düğüm* oluşuyorsa, iki gencin birbirine *çatılması*yla da *nikâh* (*tügün/düğüm*) *kıyılmış* oluyor. O yüzden de evlenecek gençlere, Türkmenlerde *yâş çatıncalar* deniyor. Türkçede "filancayı filancaya **çattık**" derler. *Çatmak* 'düğüm

³ Kaynak kişi Rosa Hays, BBC'nin eski, Bulgarca yayınları prodüktörü.

⁴ Kaynak kişi ağabeyim merhum İşân Azmun.

atmak' fiili Türkmen halı terminolojisinde fonetik değişikliğe uğrayarak *çitmek* olmuştur. Bu fiil Türkmencede *çitmak* şeklinde de kullanılır. Türkçe *kaş çatmak* deyimini Türkmencede edebî dilde *ğāş çitmak*, ağızlarda da *ğāş çitmek* ya da *yüzünü çitmek* şeklinde kullanılıyor. Halıda 'düğüm atmak' anlamındaki *çitmek* birini başkasına çatmayı andırıyor.

Türkmen halısı, daha sonra da açıklanacağı gibi güzel yaşamın sembolüdür. Halının iki ucundaki kilim gibi dokunan desensiz yerine *toprak* denir. *Toprak* bölümünün bir uca üstünde ve diğer uca altında olan desene de *ālem* denir. Bunlar insanın topraktan âleme gelmesini ve âlemden toprağa gitmesini betimlerler. Halının iki toprak arasındaki yüzeyi de yaşamın güzelliğini yansıtıyor. Buna göre, iki iplik nasıl çatılıp (düğümlezip) kesildikten (kıyıldıktan) sonra halının renkli, ahenkli ve güzel genişliğine yerleşiyorsa, iki *yāş çatınca* (evlenecek gençler) da *tügün* (nikâh) *kıyıldıktan* sonra renkli, ahenkli ve güzel olması arzu edilen yaşama başlıyorlar.

Yukarıda, düğümün yuvarlak olarak algılanabileceğini Farsçada da kullanılan *düğme* örneğinde açıklamıştık. Farsçada da 'düğüm' anlamındaki *giriş* ile 'yuvarlak' anlamındaki *gird* arasında yakın ilişki var. İngilizcede de *gird* 'kuşakla sarmak', 'kuşatmak' gibi anlam-larda kullanılıyor. Aynı kökenden gelen *girdle* de 'bir şeyin çevresine halka olmak' anlamına geliyor. Kavram olarak aynı aileden olan 'bahçe' anlamındaki *garden* (Almanca Gärten) ve 'avlu' anlamına gelen *yard* da etrafi çevrilen ortamlardır. Eski Almanca *gart* 'dışı duvarla çevrilen yer' demek. (Azemoun, 1998: 108-109). Anlaşılacağı gibi bunlar etrafi çevrilen güzel yerler. Arapçada *cennet* de aslında 'gül bahçesi' demek. Eski zamanlarda insanlar kendi cennetlerini türetmek için güzel gül bahçeleri düzenlemişler. Bir rivayete göre, Pers imparatoru, köşkünün avlusunda en güzel gül bahçesini yerleştirmiş. Bu bahçeye *pairi daeza* deniyormuş. *Pairi* 'çevresi', *daeza* da '(halka biçimli) duvar' demek. *Daeza* daha sonra 'kale' anlamında *diz* olmuştur; Osmanlıca'da kale koruyucusuna "diz-dar" denirmiş. İmparatorun bahçesinin imajı daha sonra halıya aktarılmıştır. Bu desene Türkçede "Acem Bahçesi" denir. Bu bahçe Rus şairi Yesenin'in *Persiskiye Motiviy* (Acem Motifleri) adlı şiirler toplamına esin kaynağı olmuştur. Bugün İran halılarında çiçek ve bahçe nakışlarının bol olması belki de adı geçen rivayetle ilgilidir. 'Etrafi çevrili' anlamındaki *pairi daeza* İngilizce, Fransızca ve başka birçok Avrupa dillerine 'cennet' anlamında kullanılan *paradise* şeklinde geçmiştir. Buna İngilizcede *Garden of Eden*

de denir. *Pairi daeza*'dan türeyen *paradise* sözü Arapçada *firdews* olmuştur. *Firdews* / *ferdows* فردوس bugün Farsçada geri ödünçlenmiş bir sözcüktür. 'Gül bahçesi' anlamında *peredîs* پردیس ya da *perdesê* پردسه de Farsçada unutulmuş sözlerdir.

Yukarıdaki örneklerden yuvarlaklık kavramı seziliyor. 'Yuvarlak' anlamına gelen *gird* گرد Farsçada 'şehir' anlamına da geliyor. Bu, eskiden şehirlerin yuvarlak kale içinde olmasıyla ilgili olabilir. Yuvarlak kalelerin ortasında kale duvarına her yönden eşit mesafede olan hükümet binası yerleşiyormuş. Bu söz bugün İran'da *Dästgird* ve *Süsengird* gibi şehirlerin adında var. *Gird* Arapçada *cird* جرد olmuştur. Eski *Gurgângird* (Türkmenistan'ın kuzeyinde) *Gurgâncird* olduktan sonra kısaltılarak *Gurgânc* olmuş, o da Türkmencede *Ürgenc* > *Ürgenç* olmuştur. Eski Slavcada *gradu*, 'etrafı çevrilmiş kale, ya da kale' anlamına geliyor (Collins, 1992: 1778). Rusçada bu söz *grad* olmuştur. Bu da Farsça *gird* örneğinde olduğu gibi bazı sözlere eklenerek şehir adını belirliyor, *Leningrad*, *Stalingrad*, *Volgograd* gibi. Arnavutçada da *gradh* 'bahçeyi çevreleyen çit' demektir (Dişçi, 1994, s. 211).

Eski Türkçede şehir için *balık* denirdi. Bu sözcüğün Divânü Lûgati't-Türk'te üç anlamı var: 1. çamur (Atalay, 1998, C. I, ss. 248 ve 379) 2. kale, şehir (Atalay, 1998, C. I, s. 379). 3. suda yaşayan balık (Atalay, 1999, C. I, ss. 73 ve 379, C. II, ss. 216, 231, 233 ve 349). Mahmûd Kaşgarî, 'şehir' anlamındaki *balık* sözünü Türkçe çevirisiyle şöyle anlatıyor: İslam'dan çok evvel Türk dilince, sığınak, kal'e, şehir demektir. Uygurcada dahi böyledir. Uygurların en büyük şehirlerinden birisine *بیش بلق* "Beş balık" denir. Burası, Uygurların en büyük şehridir; "beş şehir" demektir. Bir şehirlere dahi *ينكى بلق* "Yenği balık" denir, "yeni şehir" demektir (Atalay, 1998, C. I, s. 379).

Görüldüğü gibi Eski Türkçe'de de şehir için kullanılan "kale" sözünde de yuvarlaklık kavramı var. Ord. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat (1964), bir dersinde, suda yaşayan "balık" sözünün Uygurların etrafı çamurdan duvarlı havuzda bu canlıyı yetiştirmelerinden sonra ortaya çıktığını anlatmıştı.

3. Türkmen Halısının Göl Deseni

Türkmen halısının en önemli desenine *göl* denir. Aslında sekizgen olan bu desenin bugünkü şeklinin içi dörde bölünmüştür, her bölümde de üç kuş resmi vardır. Bir *göl* bir yılı ve dört mevsimi betimler, kuşlar da mevsimlerin üç ayını gösterirler. Bugün Batılı halı uzmanları (halı-şinâs) bu desen için 'çiçek' anlamında *gul* derler.

Bunlar ‘çiçekli göl’ anlamındaki *güllü göl* adlı desene de *gulli gul*, yani ‘güllü gül’ diyorlar!

İsveçli halı uzmanı, âlim, S. Neegaard, Türkmen halısının *göl*’ü ile Meksika’da bir Maya boyunun halısının bir deseninde benzerlik görmüştür. Halıyı dokuyan Maya kadını, halının uç tarafında *göl*’e benzeyen desenin “düş âlemini” ya da tanrıların yaşadığı yukarıdaki âlemi (göğü) betimlediğini Neegaard’a söylemiştir. Neegaard daha sonra Şamanizm’in dünyaya bakışına göre, Türkmen halısının *alt âlem* (alt yaşam), *orta âlem* (orta yaşam) ve *yukarı âlem* (üst yaşam) adlı üç bölümünün bulunduğunu yazıyor (Neegaard, 2001, s. 232).

Bazı halı uzmanları *göl*’lerin gökteki yıldızların yeryüzüne yansımaları betimlediğine inanıyorlar. Bir süs olarak *göl*’ün aslında yıldız şeklinden türemiş olduğu düşünülebilir. Türkmen halı *göl*’leri aslında sekizgen biçimlidir. Oğuzların yıldızları da sekiz kanatlıdır. 2500 yıllık Pazırık halısında da sekiz kanatlı yıldız desenleri var. Bu kanat uçlarının birbirine bağlanması *göl* şeklini ortaya çıkarıyor. “Bezek” olarak yıldız şekli Türk sanatında yaygın olarak kullanılmaktadır. Kutadgu Bilig’de şöyle bir dize var: Bu kökteki *yulduz* bir ança *bezek* (K. B. 128).

Yıldız motifi Türkmen halısında zamanla *göl* adını almıştır. Zira Şamanizm’de *göl*, su kültürünü anlatır. Türkmen halısında *toprak* ve *göl* Şamanizm’in *yir-sub* kültürünü akla getiriyor. Yerle ilgili düşüncelerde *dağ* önemlidir. Bu yüzden Türkmen halısında dağ deseni var. Bu desen Kök Türk alfabesindeki *t/ta* harfiyle gösteriliyor. Dağ, Şaman kültüründe ve Altay mitolojisi-sinde Tanrı’nın yaratma gücünün sembolü olan aydınlığın ilk ulaştığı yer sayılıyor. Bu yüzden de Eski Türkçede ona *Dağ Baba*, *Dağ Ata*, *Dağ Tanrı* gibi adlar verilmiştir:

“Hazar Baba” Elazığ’daki gölcüğün yanında yükselen yüce bir dağın adıdır. Anadolu’da da evliya ve ermişlerin adını taşıyan, pek çok yüce dağ vardır. Bu inanış Orta Asya ve Altay çevresindeki Türklere çok yaygındır. Yalnız, Orta Asya’da *baba* yerine *ata* unvanı geçerlidir. “*Buz tağ- Ata*” gibi.. (Ögel, 2002, ss. 437-438).

Mukaddes bir mekân sayılan dağda yaşayan canlılar da evliya sayılıyor. Onlardan biri de *Konurbaş* denen dağ koçudur. Türkmen halk müziğinin çok eski ve önemli “mukam”larından birinin adı da *Goñurbaş Mukamı*’dır. Prof. Dr. B. Ögel (2002, s. 438) bu konuda şöyle yazıyor:

Yarı müslüman Kırgız “baksı”larının (ozanlarının) dualarında bu *dağ evliyalari* ile makamları hakkında, bazı bilgiler, örnekler biliyoruz: “.. *Kızıl dağın başında, Kız evliya; Öküz dağın başında, Öküz evliya; Koçkar dağın başında, Konur-baş (koç) evliya.*

Dağ kuşu olan kartal da bir evliya olmalı. Selçukluların devlet arması çift başlı kartaldı. Türkmen, Yomut halısında çift başlı kartal deseni *toprak*’tan sonra *âlem* nakışı olarak kullanılmaktadır (Resmi aşağıda makalenin sonuna doğru).

Dağ koçu, Konur-baş’ın boynuzunun şekli halı ve keçede, genel olarak da Türkmen el sanatında yaygın olarak kullanılan bir desendir. Eski Türk eyerlerinin ve savaşta kullanılan yayların şekli de koçboynuzunu andırır. Bugün bazı Türkmen camilerinde de Şamanizm’in bir kalıntısı olan koçboynuzu motifleri görülmektedir.

Şekil 4. Türkmen Camii'nin Sütunu ve Duvarında Koç Boynuzu Deseni (Kesraian, 1994, ss. 101-102)

Eski Türkçede bu motifin adı *ümzüük*’tür (Clason, 1972: 165). Bugün Türkmen keçelerinde haneler içinde iki taraflı koçboynuzu şeklinde nakışlar var. Aslı *ümzüük* olan bu motife, Türkmen keçesinde bugün *emzik* denir. En büyük keçe, beş emzikli olur, yani *ümzüük*’lü beş hanesi vardır.

Orta Amerika ve Güney Amerika’nın yerli halklarının (Kızılderililer) dokumacılığında görülen bir nakış Türkmen halısının *göl*’ünü akla getiriyor. Adı *Keno-Mayo* ve *Koha* olan bu nakış değişik anlamlar ifade ediyor. Kıvrılan biçimli ‘nehir’ anlamındaki *Keno-Mayo* motifinin çiçeklerle süslü ortamını ortaya çıkarıyor. *Keno* sözünün de ‘çok eski’, ‘mukaddes’ ya da ‘akıllara durgunluk veren’ gibi anlamları var. Desenin ortasında bulunan bir görüntü de bir gölü, ya da bir çeşmenin çıktığı yeri, yani gözünü betimliyor. Çeşmeler su kültü ile ilişkili olarak Toprak

Ana'nın gözü sayılıyor. Yerli halk her yıl eylül ayında mukaddes su festivalinde dağdaki çeşme gözlerinin yakınında kurban kesiyor ve suda yıkanarak bedenlerini temizliyor ve ruhlarını arındırıyorlar (Owusu, 2004, s. 27).

Yukarıdaki anlatımdan algılanan suyun kutsallığı Türkmen halısının yüzeyinde *göl* şeklinde gösteriliyor. Bilindiği gibi her Türkmen boyunun kendisine özgü bir *göl*'ü vardır. Bunların beşi bugünkü Türkmenistan bayrağında gösterilmiştir. Türkmen boyları tarih boyunca halılarındaki *göl*'leri kendi milli armaları gibi kabul etmişlerdir.

Şekil 5. Bir XVIII. Yüzyıl Türkmen Halısının Sekizgen Göl'ü

Şekil 6. 2500 Yıllık Pazırık Halısında Sekiz Kanatlı Yıldız Desenleri

Söylenceye göre eskiden çarpışan Türkmen boylarından yenen yenilene kendi *göl*'lerini kabul ettirmeye çalışmış; bir bakıma halıdaki *göl* deseni Türkmen boylarının bayrakları sayılmış.

4. Eski Türk Alfabeleri ve Halıda Desene Dönüşen Harfler

Türkmenler değer verdikleri konuları halılarında yansıtmaya çalışmışlar. Yukarıda Kök Türk alfabesinde şekli dağı temsil eden *t* ya da *ta* harfini göstermiştik. Bu, dağın, Şamanist olan eski Türklerin hayatındaki kutsallığın önemini vurgulamaktadır. Kutsal olan insan varlığı ve insanlara yaşam kolaylığı sağlayan evi temsil eden sırasıyla *r/er* ve *b/eb* harfleri de yaygın olarak kullanılan desenlerdir. Hazar Denizi'ne yakın bölgelerde dokunan halılarda Runik *r* harfinin şekli değiştirilerek su akışını ve mecazi anlamda hayatın akışını betimleyen bir desene dönüşmüştür. Ok biçimli *k* harfi de süs olarak kullanılmıştır. Burada harflerin süs olarak kullanıldığını düşünüyoruz. Ancak tersi de olabilir, fakat hangisinin önce ortaya

çıktığını belirlemek kolay değil. Türkmen halısında damga ya da harf olabilecek sayılmayacak kadar çok desen vardır.

Yüzyıllar boyunca devlet yönetimi ve hukukla ilgili belgeler hep Arap alfabesinde yazılmıştır. Mezar taşları bile Arap alfabesi ya da Arap dilinde yazılmışlardır. Türkmenler ve Orta Asya halkının eğitimi medreselerde Arap dilinde devam etmiştir. Edebî eserler Arap ya da Fars dilinde yazılıyordu. Buna rağmen, sanatsal özelliği olan Arap harfleri Türkmen dokuma sanatına yerleşmemiştir.

Türkmenler ancak XVII. yüzyıldan sonra kendi dillerinde eser vermeye başlamışlar. Zira bazı Türk hükümdarları Fars edebiyatına önem veriyorlardı. Özellikle de Selçuklular Fars edebiyatının en gelişmiş duruma gelmesini sağlamışlardı. Mahmûd Kâşgarî de yazdığı kitapları Selçuklulara değil, Arap hükümdarına sunmuştur. O yüzden Türkmen edebiyatının en verimli dönemi ancak XVII. ve XVIII. yüzyılda başlamıştır. Bu dönemlerde Arap ve Fars dillerinde yazan Türkmenlerin sayısı yok denecek kadar az olmuştur. Türkmen şairleri, Arapça ve Farsça'dan uzak durmakla yetinmemişler, milli dil ve edebiyatı halka ulaştırmak için çaba göstermeye başlamışlardır. XVII. yüzyıl şairi olduğu tahmin edilen Türkmen şairi Şâkendî'den ancak dört şiir bize ulaşmıştır. “Çîstân” (bulmaca) şeklinde yazılan bu şiirlerde şair Arap alfabesinin Türkmen diline uygun olmadığını anlatıyor. “Yılan” redifli bir şiirinde Arap alfabesini yılanla benzeterek âdetâ protestosunu dile getiriyor (Bekmıradov, 1987, s. 57):

Bir ağızdan yiğrim sekiz ses çıkar,
Örân (oldukça) tutuk, bîr-bîrinden pes (kötü) çıkar,
Gözi kördür, yine cahâna bakar,
Sözlâbilmân (telaffuz edemeden) waz-waz etdi ol *yılan*.

Şairin dönemindeki mollaların Arap alfabesinin gökten indiğine inandıkları anlaşılıyor. Şair başka bir şiirinde böyle düşünenlere olan şaşkınlığını dile getiriyor (Bekmıradov, 1987, s. 58):

“Bu görnetîn (açıkça) bize asmândan îndi”
Diyşip (diyerek) cedel edyâr (tartışıyor) millet biz bilen

XVIII. yüzyıl Türkmen şairi Andalîp, *Oğuznâme* adlı eserinde Arapların Orta Asya'yı ele geçirmelerinden sonra yaygınlaşan Arap alfabesinden sonra yok olan ya da kullanımdan kalan alfabeği anımsıyor. Bu alfabenin halka ettiği hizmetini yüksek

değerlendiriyor ve alfabenin düştüğü duruma üzüyor. Ünlü Türkmen dilci âlim Hıdırov, bu konuyu (Türkçeye çevirisiyle) şöyle değerlendiriyor:

Bazı yazarlar kullanılagelen alfabenin Araplar tarafından yok edildiğini dile getirmekten çekinmişlerse bile değişik yollarla alfabenin yok olmasını beyan etmişlerdir. Buna *Oguznâma*'da geçen aşağıdaki satırlarda şahit oluyoruz.

Hıdırov (1962, s. 16)⁵, daha sonra *Oguznâma*'dan aşağıdaki şiiri aktarıyor:

Bir asmânî belâ înip nihândan (gizlice),
Yuwutdı ol dürli gımmat (değerli) bahânı (yüce değeri);
Tiriklikde zerûr ol bizge cândan,
Oğuz öwlâdınıñ rûh-ı rowânı.
Yâşın **üç münden âşıp törtge** mindi,
Bu yâşda çekmediñ renci, ızânı (eziyeti).
Oğuz öwlâdından ayrıldıñ indi,
Ki bizlerge koyup mâtem kızânı.
Seni asmân ajdarhâsı yuwutdı,
Sen anıñ qarnıda tutdıñ mekânı.
Cemâlîñdan cahan köñlin sowutdı,
Men oldım   Andalıb wasfıñ yazanı.

39

Şair, halk türküsüne dönüşen başka bir şiirinde bulmaca şeklinde yazdığı iki beytinde şöyle diyor:

Atası akıl, enesi nakıl (atasözü)
Bir göz toğılmış,yiğrimi t rt şekil.
Şu yañlıđ güzel, milletin yarı,
Bul bizden owal bolsa da z arı.⁶

Bu şiirdeki yirmi dört şekilli kız, belki de yirmi dört harfi anlatıyor.

XVIII. yüzyılın büyük Türkmen şairi Şeyd y  de Arap diline ve alfabesine protesto bildirmekle yetinmemiş, yok olup giden Oğuz alfabesi için bir ağıt yazmıştır. Şeyd y  de Ş kend  gibi fikirlerini açıkça dile getiremediği için şiirini bir “ ist n”

⁵ Hıdırov bu şiiri Türkmenistan İlimler Akademisi'nin yazamalar kütüphanesinde 17 numara ile kayıtlı Oğuznâma yazmasının 15. sayfasından almıştır

⁶ Aynı yerde, s. 9-11.

(bulmaca) havasında yazmıştır. Tarihî ve edebî değerini göz önünde bulundurarak şiirin tamamını Türkçe çevirisiyle veriyoruz: (Aşırpur Meredov, 1978, s. 12)

Şeyle gulağa yakımlı, Sözledim güzel yügrüm baş. güzel yirmi beş harf	Öyle kulağa hoş geliyor ki (Ben o seslerle) konuştum ey Ne kadar hoş sesli ve ahenkli
Niçe owâzı çekimli, imişsin, İzladım güzel yiğrim baş. beş.	İzledin (seni), ey güzel yirmi beş.

Bugün ornuñ boldy belli, Bul amanat telli-pelli, emanettir, Ösdürip şul güne çenli, Gizledim güzel yiğrim baş. (seni) ey güzel yirmi beş.	Bugün mevkiin belli oldu, Bu, şöyle veya böyle, bir (Onu) geliştirdim bugüne kadar, (Ama) gizlemek zorunda kaldım
Arzuw edip yete bilmen, ulaşamam, Görünip dûr tuta bilmen, ele geçiremem, Mâl-ı dünyâ sata bilmen, satamam, Özledim güzel yiğrim baş. yirmi beş.	Arzu ettiğim halde (ona) Gözümün önünde duruyor ama (Onu) dünyanın malını verseler Benimsedim (seni), ey güzel

Yedisinden owâz çıkıp, On sekizin tartar çekip, çekip götürürler, Üç müñ yaşda ömrün yakıp, erdince,	Yedisinden âvâz çıkar, (Bunlar harflerin) on sekizini Üç bin yaşında ömrünü sona
---	---

Bōzladım güzel yağrim bāş
7ey güzel yirmi beş
Matem, mersiye Şākendî,
mersiyeyi
Yazıp geçmiş niçe bendi,
(duygularını) anlatmış,
Okîp yâd ederler şindi,
anarlar şimdî,
Özledim, güzel yağrim bāş.
yirmi beş.

Deve gibi böğürerek “bozladım”
(Bu konuda) Şākendî matem ve
Birkaç bentte yazarak
(Onları insanlar) okuyup seni
(Ben de) seni özledim, ey güzel

Seydâyî diyr, bâr beterler,
durumlar da var,
Senin üçîn yâs tutarlar,
Bu wağt kem-kâs tutarlar,
duyarlar,
Yiter sen güzel yağrim bāş.
güzel yirmi beş.

Şeydâyî der ki daha kötü
Senin için yas tutarlar,
Şimdiki zamanda eksikliğini
(Sen ise) yok olup gidersin, ey

Şair kendi dili hakkında yazdığı başka bir şiirinde Arap ve Acem dillerinin her şeye karıştığını ve güzel bir düzen içinde şakıyan ana dilinin artık din evinde şaşkın kalıp sağırлаştığını dile getirdikten sonra (Türkçe çevirisiyle) şöyle diyor: (Aşırpur Meredov, 1978, s. 13)

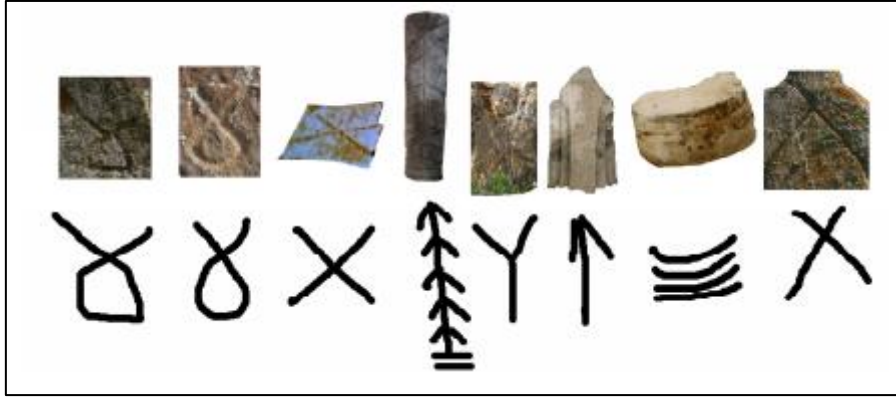
Şeydayî diyr, kelâm mantık eyesi, Şeydâyî der kelâm mantık iyesi,
İndi onı hiç kim gelmez diyesi, onu kimsenin gelmez diyesi,
Arap dili boldı sözler güyesi, Arap dili oldu sözler güvesi,
Dartışıp dört yâna süryân tillerim. Gerilip dört yanda sürünür
dilim.

Bu şiirlerden Türkmenlerin/Türklerin İslamiyet’ten önce ve üç bin yıllık geçmişi olan yedi ünsüzü ve 18 ünlüyü gösterebilen yirmi beş harfli bir alfabeleri olduğu

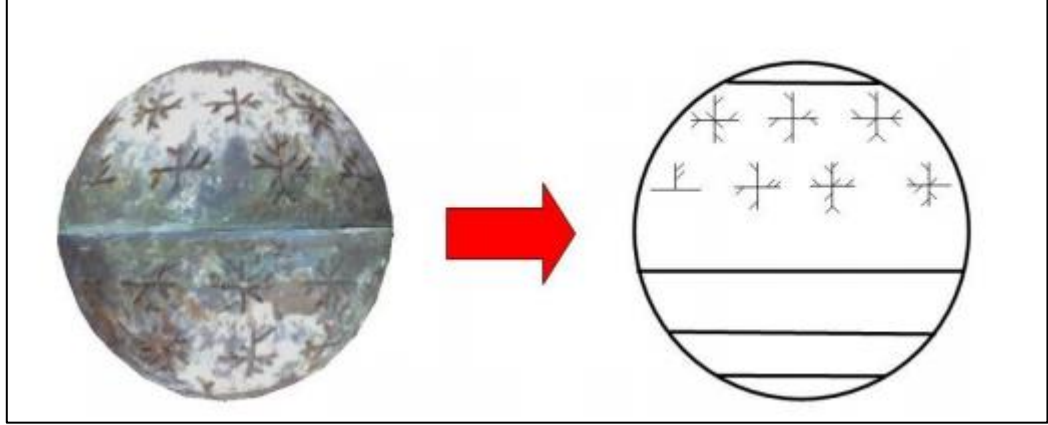
Şekil 7. Türkmen Sahra’da (İran) Bulunan Damgalı Eski Mezar Taşları

⁷ Bozlamak devenin bağırmasını anlatır; Türk halk müziğindeki *bozlak* bu fiilden türemiştir.

anlaşıyor. Andalîp ise bu alfabenin yaşının üç bini geçip dört bin yıl olduğundan bahseder. Şeydâyî, Şâkendî ve Andalîb bu alfabenin yok olmasında Arapçanın rolü olduğunu yazıyorlar. Bu şairlerin bahsettiği alfabenin 24 Oğuz boyunun damgalarıyla ilgili olabileceğine inananlar var. İslamiyet'ten önceki mezar taşlarının incelenmesi gerekir. Bu alfabede yazılan metin yok. Ancak, İran'ın kuzeyinde, Türkmenlerin oturduğu bölgede Arapçadan başka harflerle yazılan kırık dökük mezar taşları var. Bu taşlardaki damgayı andıran görüntüler belki de mevtanın mensup olduğu boyları belirleyen işaretlerdir. Bu damgalardaki bazı şekiller Kök Türk alfabesindeki harfleri de andırıyor.

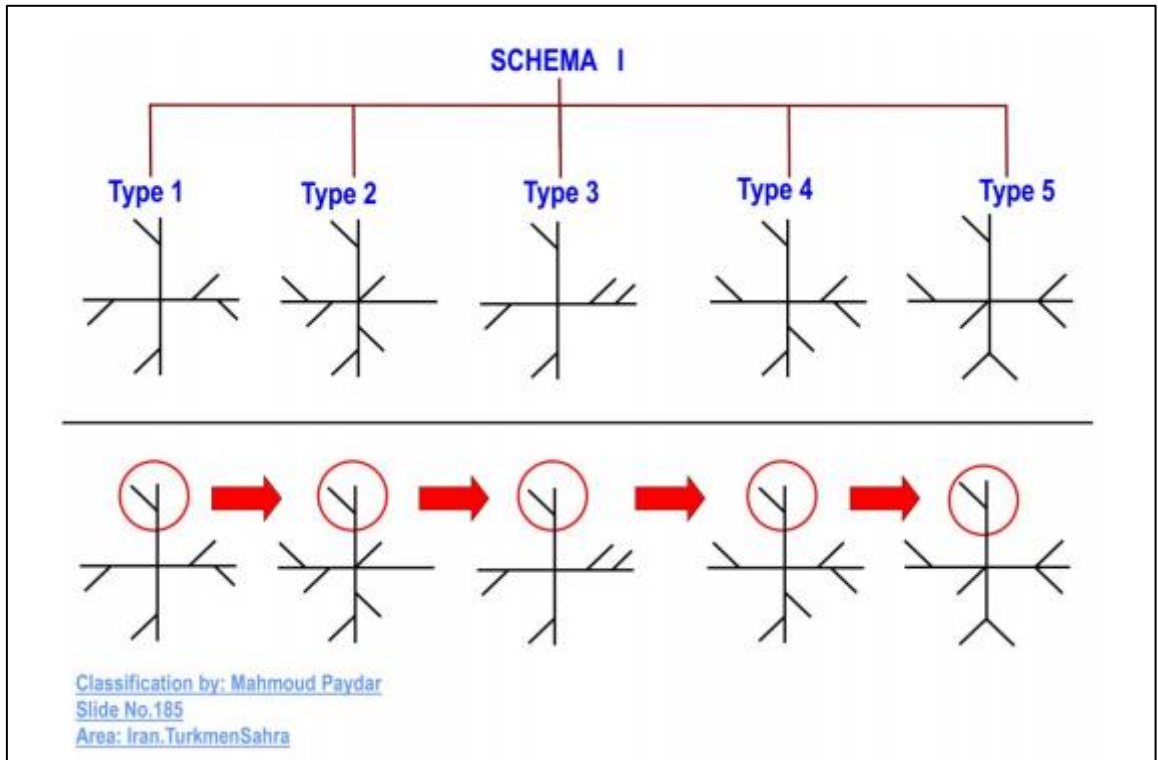
Bu bölgede Gökçe Dağ'ın eteğinde, Halid Nebi'nin mezarının yakınında karpuz biçimli mezar taşları var. Bu taşlar ya kullanılmayacak kadar tahrip edilmişler ya da tamamen yok olmuşlardır. İran Türkmenlerinden inşaat mühendisi **Mahmud Paydar** İran'da ve başka ülkelerde Türkmen mezar taşlarıyla ilgili çok geniş araştırma yapmıştır. Araştırmalarının sonucunu İran'da Gonbed-e Ğâbûs şehrinde çıkan Yaprak dergisinde yayımlamıştır (Paydar, 2001, ss. 11-16). Paydar, Gökçe Dağ'daki gibi karpuz biçimli taşları Kazakistan'da Mangıstau'da da görmüş, fakat buradaki taşlarda yazı yokmuş; belki de silinmiştir.

Şekil 8. Paydar'ın (2001) Bulduğu Taşlardan Birisi ve Şematik Görüntüsü

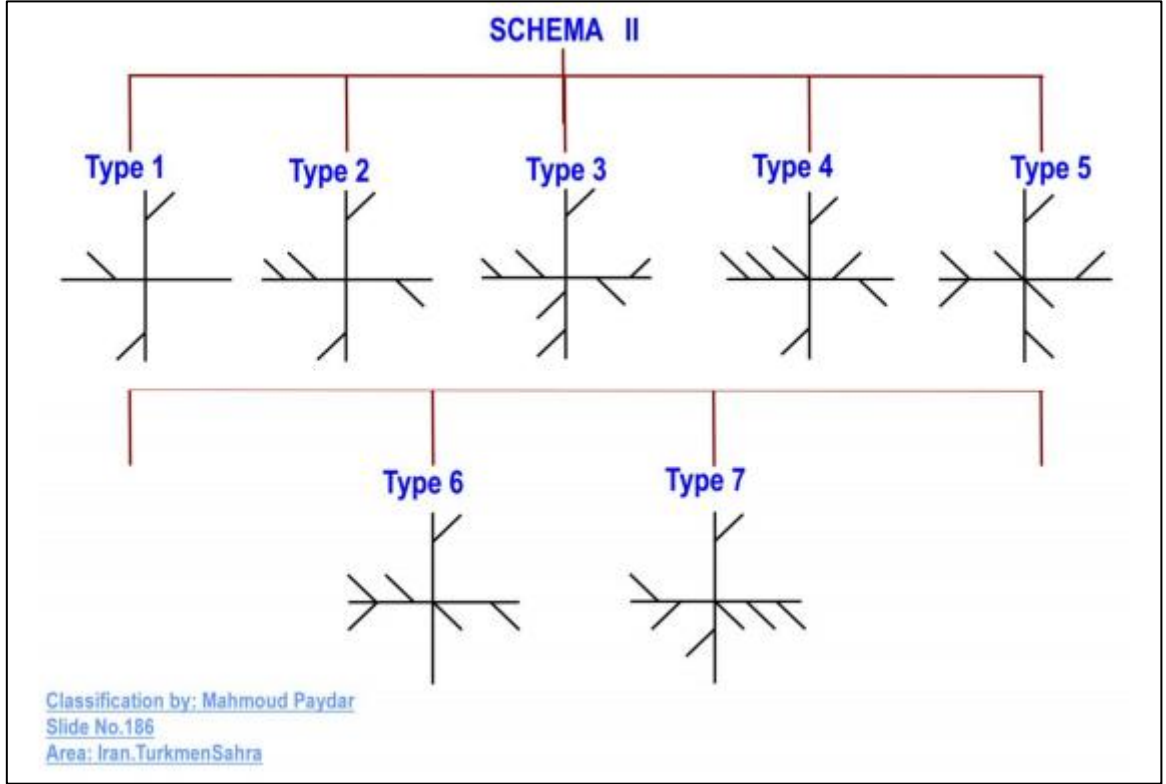
Paydar, Gökçedağ'daki taşlardan tam şekliyle korunmuş birisinin bir yerde bulunduğunu haber alınca görmeye gitmiş. Taşın sahibi içinde hazine bulunacağını umduğu için taşı ortasından kesip ikiye bölmüş, sonra da yapıştırmıştır. Bu taşın üzerinde altı satır üzerinde yirmi işaret ya da harf bulunuyormuş. Paydar, bu taşıki şekilleri biçim özelliklerine göre tasnif ettiğinde altı grup ortaya çıkmış. Bunlardan

43

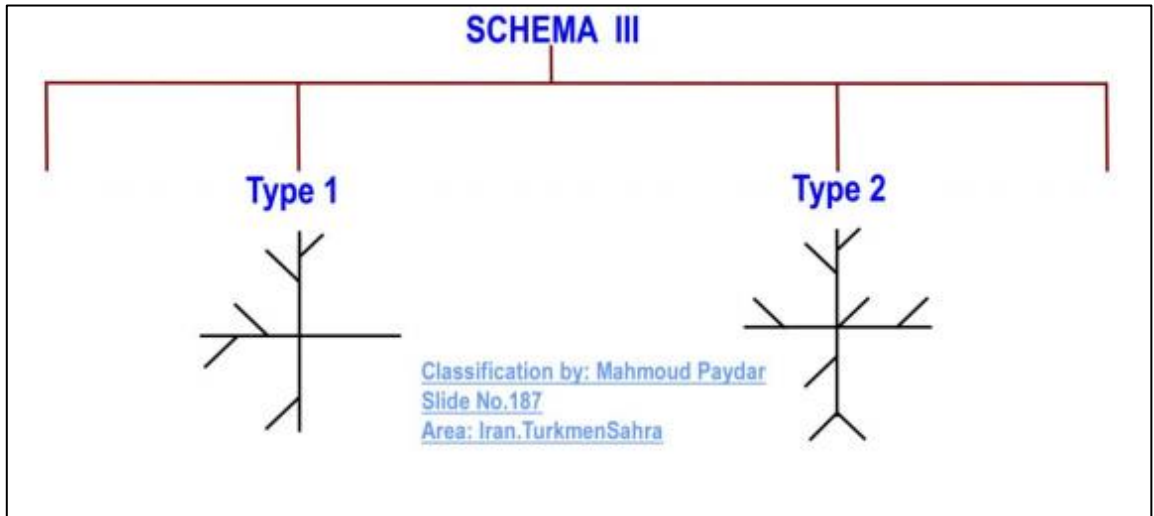
Şekil 9. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 1. Grup Şekiller

ikinci grup yedi şekilden ya da harften oluşmuştur. Bu da Şeydâyi'nin yukarıda geçen şiirindeki “Yedisinden owâz çıkar / On sekizin tartar çekip” beytini akla getiriyor.

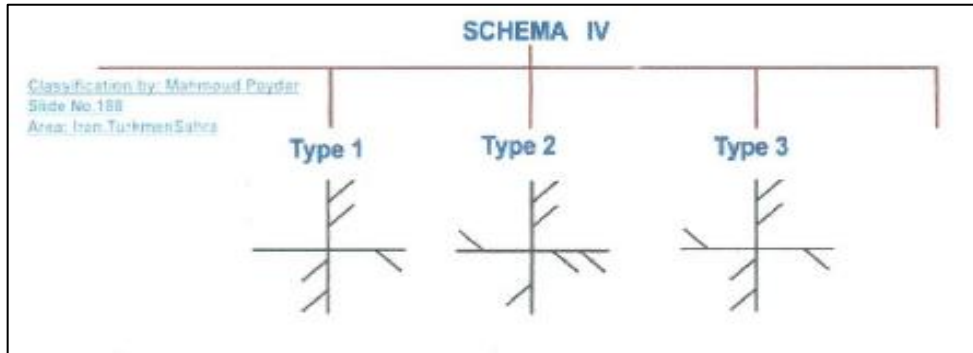

44

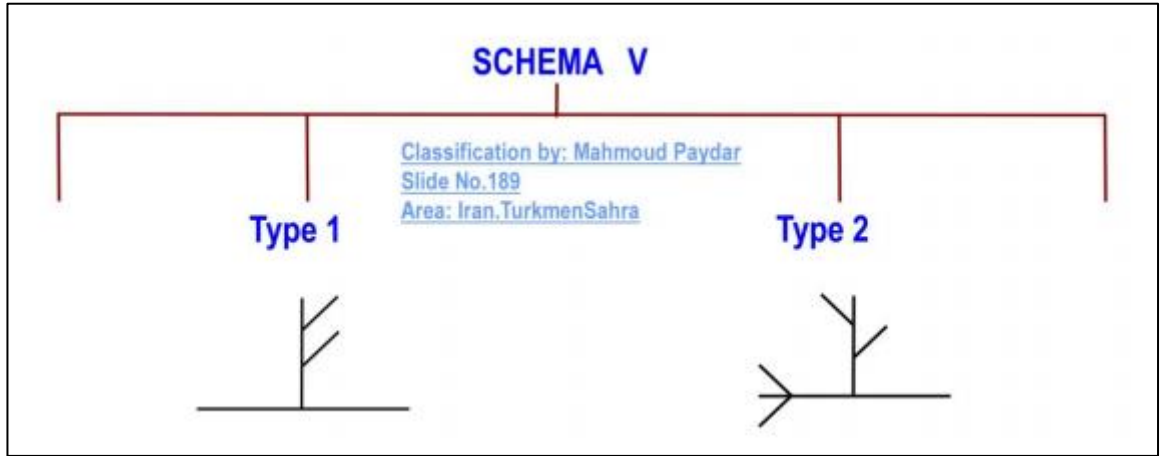
Şekil 10. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 2. Grup Şekiller

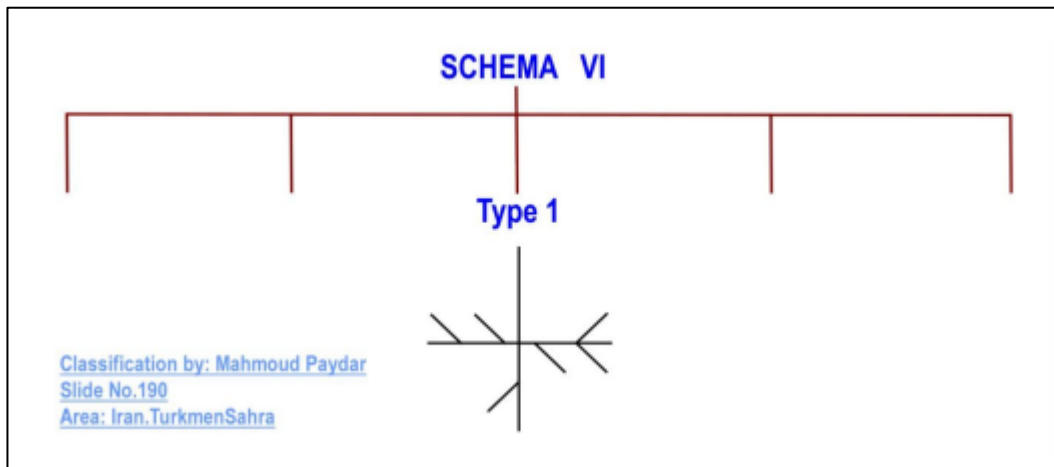
Şekil 11. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 3. Grup Şekiller

Şekil 12. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 4. Grup Şekiller

Şekil 13. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 5. Grup Şekiller

Şekil 14. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 6. Grup Şekiller

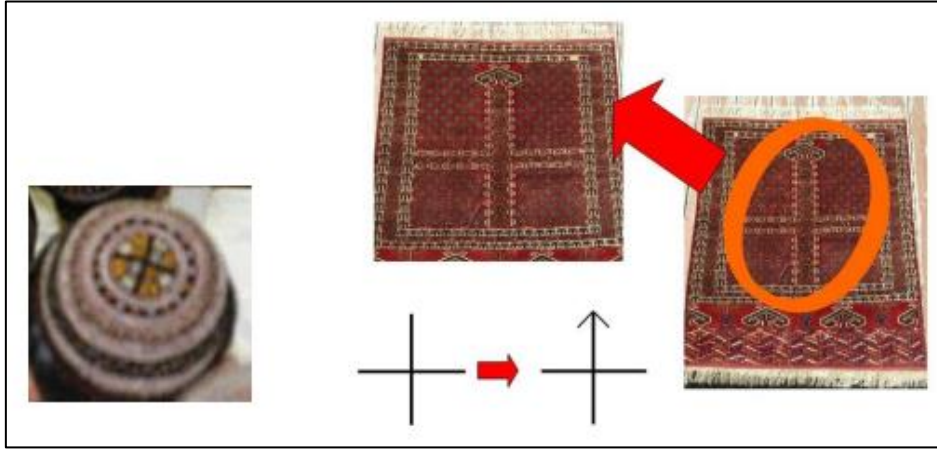

Şekil 18’de bulunan Şaman’ın tefinde de Tanrı’yı simgeleyen artı işareti dikkat çekmektedir.

Şekil 18. Şaman

Şekil 19. Takke ve Seccade Desenleri

Takkelerin tepesinde de Şamanizm'in simgesi hâlâ ihmal edilmemektedir. Seccadelerde de Tanrı simgesi olan artı işareti hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır⁸.

Kök Türk yazıtlarındaki bazı harfler Türkmen halısında desen olarak kullanılmaktadır. Bunların bazıları, meselâ *k* harfinin karşılığı olan ok şekli eski Türk damgalarında da vardır. Türkmen halısında kullanılan böyle desenler genellikle kutsal olarak kabul edilen değerleri betimleyen şekillerdir. Bunlardan biri, daha önce de belirtildiği gibi, Kök Türk yazıtlarındaki *t/ta* harfidir. Bu harfin bir dağı betimlediğine inanılıyor. Dağ da Şamanizm'de kutsal bir yerdir. Kök Türk alfabesinde yine bir kutsal mekân olan evi simgeleyen *b/eb* harfi de Türkmen halısında yaygın olarak kullanılan bir desendir. Ayrıca, Türk mimarisinde, meselâ Konya'daki Karatay Camii'nde görülen Oğuzların ok ve yay simgesi de çok eski zamanlardan beri kullanılagelmiştir.

⁸ Alfabeyle ilgili bölümdeki resimler Mahmud Paydar'ın makalesinden alınmıştır.

Şekil 20. Yomut Halısı

Şekil 20’de bulunan Yomut halısında *Gabsa Göl* adlı desenin içinde çeşitli yönlerde yerleştirilen çok sayıda Kök Türk alfabesinin *t/ta* harfi süs olarak yerleştirilmiştir. Halının uç tarafında *toprak* denen beyaz renkli bölümde nazardan korunmak için renkli *alaca ip* yerleştirilmiştir. Halının *âlem/ âlem* denen *toprak*’tan sonra gelen bölümünde de Selçukluların devlet arması olan “çift başlı kartal” motifleri görünüyor. Çift Başlı Kartal bugün de Türkmen devletinin tuğrası olmuştur.

Şekil 21. Bir Türkmen Halısı

Şekil 21'deki halının sol kısmında, dikine, ok ve yay deseni, onun yanındaki hanede, yatay, yönü sol kıyıya doğru olan Kök Türk alfabesinin *r/er* harfi dikkati çekmektedir. Bu desenler halının alt kısmında ve ana *göl*'leri çevreleyen hanelerde de görülmektedir.

5. Halı Bir Müzik Âleti Midir?

Halı uzmanları sık sık halının müzikalitesi ya da müzik ile olan ilişkileri hakkında halıdaki renk ve desen ahengini vurgulayarak yazıyorlar. Onlar halıyla müziği birbirinden ayırmamak gerektiğine inanıyorlar. Ünlü halı-şinâs, Dr. J. Thompson (1993, s.16) bu konuda (Türkçe çevirisiyle) şöyle yazıyor:

“Ne zaman halının atkı ve çözümleri aklıma gelirse bir müzikal porte ve onun üzerindeki notalar gözümün önünde canlanıyor. Bunlar halının nakışlarını ortaya çıkarıyor.”

Gerçekten de notaları andıran düğümler, halı dokuyanın yorumuyla kendine özgü bir düzen oluşturuyor. Bu düzen halk müziği gibi bölgeden bölgeye değişiyor. Zira halı da müzik gibi yoruma dayalı bir sanattır.

Halı ile müziğin ilişkisi konusunda yazılan en son makalelerin birinde (Naroditskaya, 2005, ss. 25-57) Azerbaycan “mugam”larının halı ile fiziki ve sosyal ilişkilerinin olduğu vurgulanıyor ve Azerbaycan’ın Şahnəzərli halısıyla Rast mugamı karşılaştırılıyor. Bu bilimsel araştırmasında, Naroditskaya, halıyla bu mugamda paralel durumda tekrarların, kırılmaların, simetri ve asimetrinin var olduğunu, mugamın erkekler tarafından icra edildiğini, halıyı ise kadınların dokuduğunu göz önünde bulundurarak beyan ediyor.

Halı için kullanılan en eski ad Divânü Lûgati’t-Türk’te iki yerde geçiyor, birinde ‘yaygı, halı, kilim gibi şeyler’ anlamında *kiwiz* (Atalay, 1999, C. I, s. 366), ikincisi de ‘yaygı, yünden dokunmuş olan döşek ve yaygı gibi şeyler’ anlamında *küwüz* şeklinde (Atalay, 1999, C. III, s. 164). Codex Cumanicus’ta *köwüz* sözünün ‘büyük halı ya da sıradan bir döşek’ anlamında kullanıldığını belirten Clauson (1972, s. 692) “Houtsma’da *köwüz* olması gereken sözcük yanlışlıkla *kö:r* şeklinde yazılmıştır” diyor. Bence bu söz *kör* değil, *köwüz*’ün rotatizme uğrayarak *köwür* olmuş şeklidir. Bu söz Rusçada ‘halı’ anlamında *kovyor* olmuştur. Şipova (1976, s. 189), Sreznevskiy’den aktardığı bilgi esasında bu sözün *kovor* ve *kovr* şeklinde 977’de Rusçaya girmiş olduğunu yazıyor (I.I. Sereznevskiy, Materialy dlya Slovarya Drevnerusskogo Yazyka, Sankt-Peterburg, 1893-1921, C.I, ss. 1242-1244). Rus dilci âlim Fasmer de bu sözün muhtemelen Tuna Bulgarcası ya da Eski Çuvaşça *kebir*’den türeyen *kaver*’den gelmiş olabileceğini yazıyor ve Çağatayca’da ve Doğu Türkçesinde *kigiz*’in ‘keçe’ anlamında kullanıldığını, Moğolcada da *kebis* sözünün ‘halı’ anlamına geldiğini belirtiyor (Fasmer, 2009, C. II, s. 270).

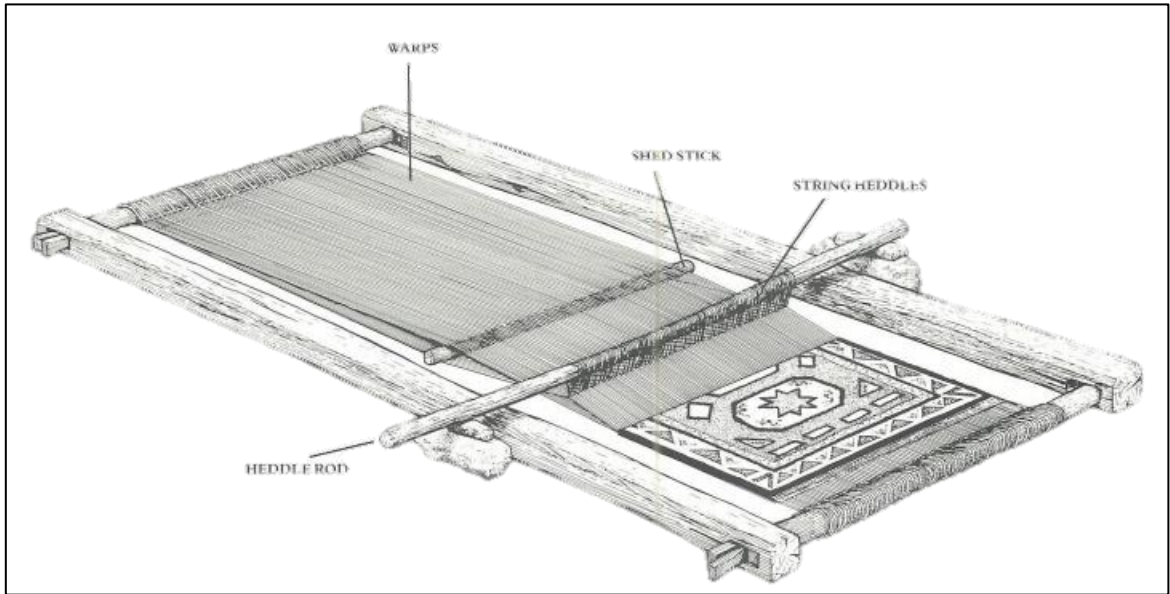
‘Keçe’ anlamındaki *kigiz*, Kırgız dilinde *kiyiz* (Yudahin, 1945, s. 467), Kazakçada da *ki:iz* olmuştur. Ferhenge-i Farsî’de ‘yünden yapılan keçenin bir türü’ diye tanımlanan *ki:z* ya da *ke:z* کیز sözünün Farsça olduğu belirtiliyor (Moin, 1381 H. Ş, C. III, s. 366). Arap dilinde de *kîs* کيس sözü var ve ‘içine para ya da taneli yiyecekler

konan küçük kese' anlamında kullanılıyor (El-Muncid, 1908, s. 751). Bu sözün Arapçada başka hiçbir türevi yoktur. O yüzden de onun başka bir dilden, meselâ Türkçeden Arapçaya geçmiş olduğunu gösteriyor. Zira aynı şekilde yazılıp *keys* okunan başka bir Arapça sözün onbeş türevi vardır. Arapçada kullanılan *kîs*, sözünün Farsçadaki varyantı *kîse* ya da *ke:se* olmuştur. Farsçada bu söz 'küçük para torbası', mecazî anlamda da 'cep' için kullanılır. Farsçada 'cep kesen' anlamı olan *kîse-bur*, 'yankesici' demektir. Bu anlatımlardan, eskiden kullanılan küçük torbaların keçeden imal edilmiş olduğu anlaşılıyor. "Kese" sözü Orta Farsçada *hänbân* şeklinde kullanılmış (Mackenzie, 2009, s. 290), daha sonra da *änbân* olmuştur. Bu söz de daha çok deriden yapılan küçük torbalar için kullanılmıştır. Türkçede de *kese* 'küçük torba ve cep' anlamlarında kullanılır. *Keçe* sözünün kökeni bilinmiyor (Eren, 1999, s. 225). Bu söz muhtemelen *kigiz* > *ki:z* > *ki:s* > *kîse/ke:se* şeklinde ortaya çıkan *kese*'ye analogi yoluyla benzetilmek suretiyle ortaya çıkmış olabilir. Zira, Lûgat-i Çağatay'da da *kîz* ve *kigiz* sözleri 'keçe, kilim ve çul' gibi anlamlarda kullanılıyor (Şeyh Süleyman Efendi, R. 1298, ss. 265-267). Türkmencede, 'keçe ve keçe gibi şeyler' anlamında *keçe-kîz* birleşik ad vardır. Türkmen klasik şairi Mağtımğulı da keçe anlamında *kîz* sözünü kullanmıştır: *Ādam bār per (tüy) düşek yānın āğırđar Ādam bārđır āk kîz dîzına değmez* (Mağtımğulı Dîwanı, 2008, s. 330).

'Haly' anlamındaki Çuvaşça *kebir* ve Moğolca *kebis* gibi sözler, *köwüz*, *kiwiz* ve *köwür* gibi kavramların fonetik değişikliğe uğrayan varyantlarıdır. Türkçede /z/ sesi /r/ sesine, /p/ sesi /b/ ya da /w/ sesine dönüşebilir. Ayrıca /b/ sesi /g/ sesi şeklinde, /g/ sesi de hem /b/ hem de /w/ sesi şeklinde değişebilir. Bu fonetik olasılıklar göz önünde bulundurulursa, *kopuz* sözü *kobuz* > *kowuz* (Türkmençede ağız kopuzuna *ğowuz* denir) > *kobur* > *kowur* ya da *koguz* > *kogur* olabilir; Eski Türkçede ve bazı Türk dillerinde 'halı' anlamında kullanılan *köwüz*, *köwür*, *kebir* ve Moğolca *kebis* gibi sözler *kopuz*'dan türemiş sözcüklerin incelmış şekilleridirler. Fasmer, Mikkola'dan aktardığı bilgi esasında (*Memoires de la Société Néophilologique á Helsinki*, Helsinki 1893, C. I, s. 389), Rusça *kovyor* (halı) sözünün eski şeklinin 'halı, battaniye' anlamında *kogurr* olduğunu yazıyor (Fasmer, 2009, C. II, ss. 270-271). Bu söz Moğolca 'kopuz' anlamındaki *kugur* > *hugur*'u (hu'ur okunuyor) (Lessing, 2003, C. II, s. 1515) akla getiriyor. *Kopuz*'dan türeyen *köwür* ya da *kögür* Eski Moğol dilinde *kugur/ ku'ur* olmuş olmalı. Bu söz de kopuz demek. Kopuz çalana da Eski Moğolcada *ku'urçin*

deniyor (Haenisch, 1949, s. 177). Bu söz Farsçaya ‘lut çalan’, ya da ‘kopuz çalan’ anlamında *kuhûrçî* şeklinde girmiştir (Doerfer, 1963, C. I, s. 443). Moğolcada ‘davul’ anlamına gelen, aynı anlamda Çağataycada da var olan *köwürge* de kopuz ile ilişkilidir. Bu söz yanlış okunduğu için Farsçaya *geverge* گورگه şeklinde girmiştir (Amîd, 1343 H. Ş., C. II, s. 886). Sanatsal yönden halıyla müzik arasında bir bağın olduğu değerlendiriliyor ama somut bir sonuca varılamıyor. Dil yönünden sunulan bu çalışmada halının en eski adının *kopuz*’dan türediği konusu irdelenmeye çalışılmıştır. Burada, yapı olarak çok farklı görümler de Türkçe *çöğür*, *cura*, *sipsi* ve Kırgız müzik aleti *sıbzga*’nın adlarının da *kopuz*’dan türemiş olduğu konusunda bir not düşmek istiyorum. Bu, aslında ayrı bir araştırma konusu olabilir.

Yukarıda anlatıldığı gibi çok eskiden kopuz ile halı aynı kavramla anlatılmış, ancak bu kavramın ilk halı için mi yoksa kopuz için mi kullanıldığını bilemiyoruz. Zaten görünüş ve işlevi bakımından halı tezgâhı bir müzik âletine, meselâ kopuz benzer- teli var, telli müzik âletinde olduğu gibi eşığı var ve zaman zaman kuruluyor, akord ediliyor. Türkmencede halı tezgâhına *ğurama* denmesi de kurulan, akord edilen halı tezgâhının ve halının müzikle olan ilişkisini ifade ediyor, zira bu söz (sazı) kurmakla, akord etmekle ilgilidir. Aşağıda müzik âletini andıran *ğurama* (tezgâh) gösteriliyor.

Şekil 22. Halı Tezgahı (ğurama)

Bu *gurama*'yı hem ses ile ilgili olarak hem de yük taşıyıcılık vasfı ile değerlendirebiliriz:

- Ses ile olan ilişkisi: Halı dokunurken bir sıra düğüm atıldıktan sonra düğümlerin yerine oturması için onlar belli bir ritimle tarakla dövülürken *tok tok* gibi ses çıkar. Bu sesler halının renk ve desen bakımından ahenkli olan atmosferinde kendine özgü bir musikîdir. *Tok* sesinden türemiş olan *tokumak* fiili Eski Türkçede 'vurmak, dövmek' anlamında kullanılmıştır. Bugün *tokmak* olarak bilinen âletin adı da *tokumak*'tan türemiştir. Sonra da *er böz* (bez) *tokıdı* örneğinde olduğu gibi *tokumak/dokumak* türemiştir. Halının vurma ile ilgili özelliğinden dolayı Arapçada halıya *zarbiyye/darbiyye* denir.

- Yük taşıma özelliği: Bazı telli musikî âletlerinin, meselâ bağlamanın, tellerinin gergin durması için telleri taşıyan küçük bir tahta parçası vardır. Yük taşıdığı için Türkmencede ona *eşek* denir. Türkçede *eşek* bir küfür sözü olarak algılandığı için telleri taşıyan parçaya *eşik* deniyor. Tezgâhın ortasında *arış*'ların ya da çözügünün gergin durması için bir *eşek* vardır. Tezgâhta uzunlamasına duran ipliklere (çözügye) *arış*, onun düğüm şeklinde üstüne yüklenen renkli ipliklere (atkıya) de *argaç* denir. Görüldüğü gibi, *arış* ve *argaç* sözcüklerinin her ikisi de 'zahmet çekmek, yük taşımak' gibi anlamları olan *ar-* fiil kökünden türemişlerdir; *arış* yük taşıyor, *argaç* da yükleniyor. Türkçe *argın* sözü de *ar-* fiilinden türemiştir. Türkmencede, "kolay gelsin" ya da "yorulmayasın" demek için *ârma* denir. İçine çok yük yerleştirilebilen bir Türkmen çuvalına *ârtmak* denir. Bu ad da yük ile ilişkili olmalı. Moğolcada *tohu-* fiili 'dokumak, üstüne koymak, yüklemek' gibi anlamları ifade eder (Lessing, 2003, C. II, s. 1279). Bu da dokuma ile ilgili yük taşıma eylemini anlatıyor. Aynı kökten türemiş olan *tokum* sözü de Çağataycada 'palan, semer' anlamında kullanılmıştır (Şeyh Süleyman, R. 1297, s. 122). Bu örneklerden halının çözügünün üstüne yüklenen atkılardan oluşan bir *kalınlık* olduğu anlaşılıyor.

İnsanlar, hal hatır sorarlarken hayatlarında önemli yeri olan şeylerin üzerinde dururlar. Meselâ her sabah kahvaltısında ancak prinç yiyerek kendilerine gelen Çinliler "Gün aydın" demek için "pirincini yedin mi?" derler. Türkmenler de "kök mi, gürğun mü?" derler. Bu da "halı gibi, müzik âleti gibi kurulmuş ya da akortlu musun?" anlamına gelir.

Dokuma ve örmek Türklerin yaşamında geniş yer tutan bir sanattır. Bu sanatın terminolojisini şimdiki yaşamımızın değerleri olarak kullandığımızın belki de farkında değiliz. Meselâ Türklerin Oğuz grubunun dillerinde *tikmek* > *dikmek* sözü *ağaç dikmek*, *binâ dikmek* ve *gömlek dikmek* eylemlerinde benzer hareketi, dikeltmeyi ve düzgün hale getirmeyi anlatıyor. Bu dillerde *örmek* eylemi (Azerbaycan Türkçesinde *hörmek*) de yaygın olarak kullanılıyor. Eski Türkçede *tam tokıyu* ibaresi ‘duvar örüp’ anlamında kullanılıyor (Clauson, 1972, s. 467). Burada *tokı-* fiili inşa etmek anlamında kullanılıyor. Orhon Yazıtları’nda *bengü taşı tokıttım* cümlesi ‘ebedî taş hakkettirdim (üzerine yazdırttım)’ demektir (Tekin, 2006: 22). *Bina etmek* için Türkmencede *salmak* kullanılır. Türkmencede ‘keçe imal etmek’ eylemi için *keçe salmak* denir. Tam *tokımak/ dokımak*, *örmek* gibi *salmak* da Türkmencede ‘bir şeyi kurmak, imal etmek’ anlamlarında çok eski zamandan beri kullanılagelmiştir.

Etmek, *işlemek*, *yapmak*, *örmek* gibi fiiller Türkçede meslekleri ifade eden eylemlerdir. *Etmek* aslında ‘deriyi işlemek’ demektir. Türkmencede deri *eylenir*. Arapçada ‘işlenmiş deri’ anlamına gelen *edîm* sözü de (Moin, 1381 H. Ş., s. 183) *et-* fiil kökünden türeyen Türkçe *edim* olmalı. ‘Yükseltmek’ anlamında kullanılan *örmek* hem örgü örmek, hem de duvar örmek eylemleri için kullanılır. *Yapmak* da tuğla gibi şeyleri birbirine yapıştırmayı anlatır; Türkmencede *çörek yapmak* ‘ekmek için hazırlanan hamuru, tandırın iç duvarına yapıştırmak’ anlamında kullanılır. Türkiye’de birçok yerde hal hatır sorma sözleri yukarıda açıklanan iş ya da meslekler ile ilgilidir. ‘Nasılsın?’ demek için Kilis’te *ne’doñ* (ne ediyorsun)?, Gaziantep’te *nîşliñ* (ne işliyorsun)?, Kıbrıs’ta *n’âpañ* (ne yapıyorsun)?, halısıyla ünlü Kayseri’de de *n’öryoñ* (ne örüyorsun)? derler.

Makale yazarının Yomut halısına yerleştirilen portresi (1996).

Kaynakça

- Amid, H. (1343 H. Ş.) Ferheng-e Amid, Tehran
- Arat, R. R. (1979), Kutadgu Bilig, TDK, Ankara.
- Aşırpur Meredov, N. (1978), Şeydâyî, Ylym, Aşgabat.
- Atalay, B. (1998), Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, TDK, Ankara.
- Azemoun, Y. (1998), “Unravelling the Knot – An Etymology of Ghereh”, Ghereh No, 15, Torino.
- Azmun, Ý. (2017), Söz Kökümüz Öz Kökümüz, Gün, Stokholm.
- Barnhart, R. K. (editör) (2003), Chambers Dictionary of Etymology, Chambers, Edinburg- New York.
- Bekmiradov, A (1987), Andalıp Hem Oğuznamaçılık, İlim, Aşgabat.
- Bennet, I. (1985), Oriental Carprts and Rugs, Hamlyn, London.
- Chantrell, G. (editör) (2002), The Oxford Dictionary of Word Histories, Oxford Press, Oxford-Newyork.
- Clauson, G. (1972), Dictionary of Pre-Thirteenth Century-Turkish, Oxford University Press, Oxford.
- Collins English Dictionary (1992), Aylesbury, England.
- Dişçi, R. (1994), Sözlük: Türkçe-Arnavutça-İngilizce, İstanbul.
- Doerfer, G. (1963), Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen, Wiesbaden.
- Eliade, M. (1999)(Çeviren, İ. Birkan), Şamanizm, Ankara.
- El-Muncid (1908), Beyrut.
- Fasmer, M. (2009), Etimologiçeskiy Slovar Russkogo Yazyka, Biblio, Moskova.
- Haenisch, E. (1939), Wörterbuch zu Mongol und Ni’uca Tbca’an, Leipzig.
- Hamzayev, M. Y. (editör) (1962), Türkmen Diliniñ Sözlügi, TSSR İlimlar Akademiyası, Aşgabat.
- Hasuri, A. (2000), “Signs of Iranian Carpet Weaving Before the Bronze Age,” Oriental Carpet and Textile Studies VI, IO CC Conference Proceedings, Milan 1999.
- Hıdırov, M. N. (1962), Türkmen Diliniñ Taryhyndan Materiallar, Okuwped, Aşgabat.
- Houtsma, M. T. (1894), Ein Türkisch- Arabisch Glossar, Leiden.
- Kasraian, N. Ve Arshi, Z. (1994), Turkmens of Iran, Tehran.
- Korkmaz, E. (2003), Eski Türk İnançları ve Şamanşzm Terimleri Sözlüğü, İstanbul.

- Lessing, F. D. (2003) (Çeviren, Karaağaç, G.), Moğolca-Türkçe Sözlük, TDK, Ankara.
- Mackenzie, D. N. (2009), A Concise Pahlavi Dictionary, Tehran.
- Mackie, L. W. ve Thompson J. (editörler) (1980), Türkmen Tribal Carpets and Traditions, Textile Museum, Washington.
- Mağtımğulı Dîwanı, 2008. Aşgabat.
- Moin, M. (1381 H. Ş.), Ferheng-e Fârsî, Emîr Kebîr, Tahran.
- Nozedar, Adele (2008), Signs and Symbols Sourcebook, New York.
- Neegaard, S. (2001), "Primary and Secondary Göls in Turkmen Carpets", Oriental Carpet and Textile Studies VI, IOCC Conference Proceedings, Milan 1999.
- Naroditskaya, I. (2005), "Mugam and Carpet Cross-Domain Mapping", Ethnomusicology, Vol. 14, No. 1.
- Nepesov (1991), Kemine, Ylym, Aşgabat.
- O'Bannon, G. W., The Turkmen Carpets, Duckworth, London.
- Owsu, H. (2004), (Çeviren, Andreeva, R.), Maya ve Azteklerde Semboller, İzmir.
- Ögel, B. (2002), Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özbalkan, N. (1985), Tekstil Terimleri Sözlüğü, İstanbul.
- Paydar, M. (2001), "Koreha-ye Sengî ve Tamğahâ-ye Bâstânî-ye Turrkmen-Sahra", Yaprak Dergisi, İran.
- Pinner, R. (1993), Turkoman Rugs, Hali Publications, London.
- Sarı, M. (1984), Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul.
- Sultanova, Raziye (2011), From Shamanizm to Sufizm, London- New York
- Summers Herber, J. (1978), J. Oriental Rugs, Macmillan, New York, London.
- Şipova, Y. N. (1976), Slova Turkizmov v Russkom Yazykye, Nauka, Alma Ata.
- Tezcan, S., 2001, Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, YKY, İstanbul.
- Thompson, J. (1993), Carpets -From the Tents, Cottages and Workshops of Asia, Laurence King, London.
- Thompson, J. (1993), Carpets, Hong Kong.
- Tzarova, E. (1984), Rugs and Carpets from Central Asia, Penguin Books, İngiltere, Amerika, Kanada, Yeni Zelanda ve Rusya.

Soğuk Savaş Rekabetleri ve Satranç

Batuhan ALIŞOĞLU
Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih Bölümü, Eskişehir, Türkiye
batuhanalisoglu@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-6652-0015

Öz

Soğuk Savaş, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasında siyasi, askeri, bilimsel, kültürel, sportif gibi birçok alanda üstünlük mücadelesinin yaşandığı bir süreçtir. İki ülke, bu süreçte birçok unsuru propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Satranç da bunlardan biridir. Sovyetler Birliği, 1972 Dünya Satranç Şampiyonası'na kadar olan tüm dünya şampiyonluklarını elde ederek bu alanda büyük bir üstünlük elde etmiştir. Bobby Fischer ile Boris Spassky arasında gerçekleşen bu şampiyona, hem dünya satranç tarihinde hem de Soğuk Savaş'ın kültürel rekabet ortamında bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasındaki ideolojik rekabet ortamında satrancın kullanılmasını ve bu doğrultuda gelişen olayları araştırmayı amaçlayan bu makalede, konu hakkındaki nitelikli çalışmalar incelenmiş ve iki ülke arasındaki rekabet ortamında satrancın politik bir propaganda malzemesi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Soğuk Savaş, satranç, Bobby Fischer, Boris Spassky, propaganda, rekabet

Cold War Rivalries and Chess

Abstract

The Cold War era is a process in which there is a struggle for superiority between the United States and the Soviet Union in many areas such as political, military, scientific, cultural and sports. These two countries used many elements as a propaganda material in this process. Chess is one of them. The Soviet Union achieved all the world championships up to the 1972 World Chess Championship and achieved a great advantage in this field. This championship, which takes place between Bobby Fischer and Boris Spassky, is seen as a turning point both in world chess history and in the cultural competition environment of the Cold War. In this article, which aims to investigate the use of chess in the ideological competition environment between the United States and the Soviet Union and the events developing in this direction, qualified studies on the subject are examined and it is determined that chess is used as a political propaganda material in the competitive environment between these two countries.

Key Words: Cold War, chess, Bobby Fischer, Boris Spassky, propaganda, rivalry

Giriş

Soğuk Savaş, Doğu ve Batı olmak üzere iki blok arasındaki devletlerin faaliyetlerini denetlemeye yönelik herhangi bir kuralın bulunmadığı ve ilişkilerde güce dayalı davranışların sergilendiği bir dönemdir. ABD ve Sovyetler çevresinde gelişen bu dönem, karşılıklı güvensizlik, korku ve üstünlük mücadelesini içinde barındırmaktadır. ABD, Avrupa'da kurmayı planladığı kapitalist düzenin bozulmasından, Sovyetler ise ABD'nin oluşturmaya çalıştığı iktisadi düzenle Sovyet sistemini sona erdireceğinden korkmuştur. Birbirlerini tehdit olarak gören bu iki ülke, süreç içerisinde silah kullanmama teması altında sürekli bir rekabet halinde olmuştur. İktisadi ve askeri temele dayanan bu rekabet zamanla etkinliğini artırıp evrensel düzeye ulaşmış ve iki ülkenin içinde bulunduğu hemen hemen her durumu kapsayacak duruma gelmiştir. Nükleerleşme, uzay yarışı, casusluk faaliyetleri, propaganda ve vekalet savaşları bu rekabetin ana unsurlarını oluşturmuştur.

ABD, sosyalizm ile olan rekabetinde çeşitli kurum ve programlar oluşturarak Sovyetler'in hakimiyet alanında baskı yaratmayı planlamıştır. Bu açıdan Truman Doktrini, Marshall Planı, NATO gibi çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Sovyetler'in ekonomik, siyasi ve askeri anlamdaki etkinliğini kısıtlayan bu girişimler ile Soğuk Savaş kurumsal bir boyut elde etmiştir. Karşılık olarak Sovyetler'in sosyalist devletler nezdindeki girişimleri sosyalizm ve kapitalizm arasındaki gerilimi arttırmıştır. Böylece kendi etki bölgelerini oluşturan ABD ve Sovyetler, dünyayı iki karşıt kampa bölmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sonrası güç savaşına giren Doğu ve Batı bloklarının silahlanması büyük bir boyuta ulaşmıştır. Kapitalist ve sosyalist bir düzenle oluşturulan bloklar, ABD ve Sovyetler arasında bir tampon bölge görevi görmüş ve kendi topraklarında askeri bir tehlike hissetmemelerini sağlamıştır. Ancak nükleer rekabet kapsamında üretilen balistik füzeler evrensel bir endişe yaratmış ve devletlerin topraklarında tehdit hissetmesine neden olmuştur. Böylece, atom bombası atılan Japonya örneğinin de göz önünde bulundurulmasıyla ABD ve Sovyetler arasında doğrudan sıcak bir çatışma yaşanmamıştır. Böylece iki ülke arasındaki askeri rekabet

silahlanma yarışından öteye geçememiş ve üstünlük mücadelesi politik, ekonomik, bilimsel, kültürel, sportif yönleri kaymıştır.

1971’de Japonya’da gerçekleştirilen masa tenisi şampiyonasında yarışan ABD takımının Çin yönetimi tarafından ülkeye davet edilmesi ve bu doğrultuda gerçekleşen ilişkilerin iyileştirilmesi girişimleri Soğuk Savaş’ta sporun bir aracı olarak kullanıldığına somut bir örnektir. Bu gelişmeyle beraber Japonya ile yarışan Çin ve Sovyetler’e karşı üstünlük kurmak isteyen ABD arasındaki ilk temaslar başlamıştır. İzlenen bu politika literatüre “ping-pong diplomasisi” olarak geçmiştir.

Satrancın tarihsel altyapısı M.Ö. 2000’li yıllara kadar uzanmasına rağmen evrensel düzeyde tartışılması Soğuk Savaş döneminde mümkün olmuştur. Kültürel ve sportif bir aktivite olarak görülen satranç, ABD ve Sovyetler’in propaganda faaliyetleri ile politik bir nitelik kazanmış ve üstünlük mücadelesi kapsamında kamuoyunda ilgi toplayan bir unsur haline gelmiştir. Sovyetler, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra satranca “ulusal” bir nitelik kazandırmış ve devlet bütçesinden büyük pay ayırmıştır. ABD ise satranç alanında elde ettiği başarıları süreç içerisinde Sovyetler’e kaybetmiştir. İki ülke arasındaki satranç rekabeti, Soğuk Savaş dönemi boyunca değişiklik göstermiş ve elde ettiği politik önem nedeniyle kamuoyu tarafından ilgiyle takip edilmiştir.

Soğuk Savaş koşullarında ABD ve Sovyetler arasındaki ilişkiyi incelemek, oluşturulan iki blok arasındaki rekabetçi atmosferin anlaşılması ve İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa başta olmak üzere dünya genelinde yaratılan yeni düzenin kavranması açısından oldukça önemlidir. Soğuk Savaş dönemi ve iki ülke arasındaki rekabete yönelik çok sayıda araştırma yapılmasına rağmen rekabet olgusunun içinde bulunan “satranç” gibi entelektüel etkinlikleri içeren detaylı bir çalışma bulunmamaktadır. Bundan dolayı, farklı bir konuyu ele alması ve Soğuk Savaş odaklı çalışmalarda literatüre daha önce çalışılmamış bir içerik kazandırması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Dönemin atmosferini kavrayan ve çalışmanın ana konusunu oluşturan “satranç rekabeti” sürecine tanık olmuş yazarların nitelikli eserlerini inceleyen bu çalışma, satrancın Soğuk Savaş dönemindeki politik niteliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. İncelemeye çalışacağımız “*Soğuk Savaş Rekabetleri ve Satranç*”, ABD ve Sovyetler’in kültürel ve sportif alanlardaki üstünlük mücadelesinin daha iyi idrak edilmesine katkı sunacaktır.

1. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Amerika Birleşik Devletleri – Sovyetler Birliği İlişkileri

İkinci Dünya Savaşı, Avrupa başta olmak üzere dünya genelinde büyük bir yıkıma yol açmıştır. Öyle ki, Birinci Dünya Savaşı sonrası zorlu bir süreç sonucu oluşturulmaya başlanan düzen, İkinci Dünya Savaşı ile beraber tekrar yıkıma uğramıştır. Meydana gelen bu yıkım, müttefik devletleri Avrupa'nın bekasını belirlemek amacıyla birtakım konferanslar düzenlemeye itmiştir.¹ Gerçekleşen Arkadya, Casablanca, Washington (Trident), Quebec, Moskova, Tahran, Dubarton Oaks, Yalta ve Potsdam konferanslarıyla beraber savaşın gidişatı belirlenmiş ve savaş sonrası düzen oluşturulmaya çalışılmıştır. ABD ile Sovyetler, buldukları konferanslarda ortak çıkarlar doğrultusunda birlikte hareket etseler de zamanla ters düşen politikaları sebebiyle araları açılmıştır. Kapitalizm odaklı politikasını geliştirmeyi planlayan ABD ve sosyalizm odaklı yayılcı bir politika izleyen SSCB'nin bu tutumları, süregelen yıllarda ilişkilerin gerginleşmesinde başlıca sebep olmuştur. Nitekim ABD Başkanı Truman, Dışişleri Bakanı James Brynes'e ilettiği 5 Ocak 1946 tarihli mektubunda "Sovyetler'e karşı bir şey yapılmaması durumunda yeni bir savaşın çıkabileceğini" bildirmiştir.² Sovyetler'e yöneltilen olumsuz tutum ABD'nin bir notasında "Sovyetler'in dış politikasının diplomatik yollarla çözülememesi durumunda askeri gücün kullanılabilceğini" belirtmesi üzerine had safhaya çıkmıştır.³

ABD'nin Sovyetler'e muhalif tutumu Truman Doktrini ve ardından uygulanan Marshall Planı ile devam etmiştir. Truman Doktrini ile Sovyetler'in Avrupa ve Ortadoğu'daki çıkarlarına karşı Yunanistan, Türkiye ve İran'a destek verilmesi amaçlanmıştır.⁴ Marshall Planı'nda ise Truman Doktrini ile yapılan yardımların kapsamı arttırılmış ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa ülkelerine yapılan

---

¹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, 5. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, 389.

² Harry S. Truman, *Strictly Personal and Confidential, The Letters Harry Truman Never Mailed*, ed. Monte M. Poen, University of Missouri Press, Missouri 1999, 38-41.

³ Henry Kissinger, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002, 430.

⁴ Warren I. Cohen, *America in the Age of Soviet Power (1945-1991)*, Cambridge University Press, New York 1995, 106; Charles P. Kindleberger, "The Marshall Plan and the Cold War", *International Journal*, C. 23, S. 3, 1968, 375.

yardımın devamlılığı planlanmıştır.⁵ ABD'nin yardımı, savaş sonrası oluşan iktisadi sorunlarla mücadele veren Avrupa ülkeleri tarafından gerekli görülmüştür.⁶ Bu bakımdan Marshall Planı, hem savaş sonrası ortaya çıkan iktisadi bunalımın atlatılması, hem de ABD'nin Avrupa üzerinde kapitalist bir düzen kurması ve buna bağlı olarak kendi ekonomisini canlandırması açısından⁷ faydalı bir süreç olarak görülmüştür. ABD'nin süreci engellemeye çalışacak hükümet, siyasi parti ya da herhangi bir grubun ortaya çıkması durumunda direniş sergileyeceğini ifade etmesi ise Sovyetler ve Batı Avrupa komünist partilerine açık bir ihtar niteliği taşımıştır.⁸ İngiliz, Fransız ve Sovyet Dışişleri Bakanları'nın 27 Haziran 1947 tarihinde Marshall Planı'nın içeriğini görüşmek üzere toplanmaları üzerine Sovyet Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov'un olumsuz görüşü sonucu ortak bir karara varılamamıştır.⁹ Nitekim Molotov, planın Avrupa'yı ABD denetimine sokacağını düşünmüş ve kabul edilemez bulmuştur.¹⁰ Öyle ki planın imzalanmasını baltalamak amacıyla Fransa ve İtalya'da işçi grevleri düzenlettirilmiş ve karşı hamle olarak sosyalist ülkelerle ikili ticaret anlaşmaları yapılmıştır.¹¹ "Cominform" bu ikili anlaşmaların sonucunda kurulmuştur.¹² Ancak ABD, Sovyetler'in manipüle edici tutumuna rağmen kararlı bir tutum sürdürmüş ve gerçekleştirilen görüşmelerle Marshall Planı uygulamaya konulabilmiştir.¹³ Böylece Batı Avrupa, 1948'den sonraki çeyrek yüzyıl boyunca tarihindeki en yüksek iktisadi büyümesini kaydetmiştir.¹⁴

---

⁵ Refii Şükrü Suvla, "Türkiye ve Marshall Planı I", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 10, S. 1-4, Ocak 1949, 145.

⁶ Charles P. Kingleberger, *Marshall Plan Days*, Allen&Unvin, Boston 1987, 9-10.

⁷ Orhan Oğuz, *Marshall Planı*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1996, 4; Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, Boyut Yayınları, İstanbul 1997, 53-54.

⁸ Türkçaya Ataöv, "Marshall Planı'ndan NATO'nun Kuruluşuna Kadar Soğuk Harp", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 23, S.3, 1968, 277.

⁹ Düzenlenen bu görüşme, "Üç Büyükler Konferansı" olarak anılmaktadır. Bkz. Andre Maurois-Louis Aragon, *Amerika-Rusya (1917-1960), Paralel Tarih ve Görüşmeler*, çev. Galip Üstün, C. 2, Cem Yayınevi, İstanbul 1966, 161.

¹⁰ Çağrı Erhan, *Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı*, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 51, S. 1, 1996, 280.

¹¹ 10 Temmuz'da Bulgaristan, 11 Temmuz'da Çekoslovakya, 14 Temmuz'da Macaristan, 25 Temmuz'da Yugoslavya, 4 Ağustos'ta Polonya ve 26 Ağustos'ta Romanya ile.

¹² Erhan, 282.

¹³ Redvers Opie, "Amerikan Yardımı ve Kalkınma Meselesi", çev. Cemal Mihçioğlu, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, 1953, 95-96.

¹⁴ Diane B. Kunz, "The Marshall Plan reconsidered: a complex of motives", *Foreign Affairs*, C. 76, S. 3, 1997, 162-163.

Avrupa ülkeleri, Sovyetler'in yayılcı politikasına karşı oluşturulan iktisadi tedbirlerin yanında bir de askeri önlem alma ihtiyacı hissetmiştir. Sovyetler'in Orta ve Doğu Avrupa ülkelerini siyasi manipülasyonlarla kendi safına katması, bu ülkelerdeki seçimlere izin verilmeyerek Sovyet modelinde totaliter rejimler kurulması ve büyük bir konvansiyonel gücün Batı Avrupa'ya karşı hazırda tutulması Batı Avrupa'yı tedbirler almaya yöneltmiştir.¹⁵ Bunun sonucunda 17 Mart 1948 tarihinde Brüksel Anlaşması imzalanmış ve bunu takiben Eylül 1948'de "Batı Avrupa Birliği Savunma Örgütü" adlı bir örgüt oluşturulmuştur.¹⁶ Ancak oluşturulan bir örgüte ABD'nin katılmasının diğer üye ülkelerin üstündeki yükü azaltacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda, 11 Haziran 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler'in "barışa katkıda bulunulması ve bireysel veya toplu meşru savunma hakkının kullanılması" hakkında hazırladığı yasa tasarısının kabul edilmesinin ardından ABD, Sovyetler'e karşı bir savunma paktı kurmaya karar vermiştir. Bunun sonucunda 4 Nisan 1949 tarihinde NATO kurulmuştur.¹⁷ Böylece Sovyet tehdidine karşı üye ülkeler arasında bir savunma mekanizması oluşturulmuştur. Bu mekanizma, Sovyetler tarafından tehdit olarak algılanmış ve uzun bir hazırlanış sürecinden sonra karşılık olarak 1955'te Varşova Paktı kurulmuştur. Böylece ABD ile Sovyetler arasındaki rekabet yapısal bakımdan askeri boyuta taşınmıştır. 25 Haziran 1950 – 27 Temmuz 1953 tarihleri arasında sıcak çatışma halinde bulunan Kore Savaşı'ndaki silahlanma yarışı, buna bağlı olarak iki ülkenin farklı tarafları desteklemesi¹⁸ ve ABD'nin 1955 - 1975 arasında süren Vietnam Savaşı'nda anti-komünist Güney Vietnam'a bir milyar dolar iktisadi ve askeri yardımda bulunmasının ardından 1963'te savaşa fiilen katılması buna örnektir.¹⁹

---

¹⁵ Ali L. Karaosmanoğlu, "NATO'nun Dönüşümü", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C. 10, S. 14, 2014, 5-6.

¹⁶ Cemal Acar, *Süper Güçlerin Hakimiyet Kavgası*, AS-TEK Yayınları, Ankara 1991, 94.

¹⁷ Yusuf Sarıay, *Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelışı ve NATO'ya Girişi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, 70-71; Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1979, 236-237.

¹⁸ Ahmet Emin Yaman, "Kore Savaşı'nın Türk Kamuoyuna Yansıması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 10, S. 37-38, 2005, 234.

¹⁹ Ayça Ülker Erkan, "Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği Arasındaki Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Dış Politikası", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 1, 2010, 192.

2. Amerika Birleşik Devletleri – Sovyetler Birliği Rekabetleri

2.1. Nükleer Rekabet

İkinci Dünya Savaşı sırasında yeni savaş araçları geliştirme düşüncesi nükleer silahlar üzerinde yapılan çalışmaları arttırmıştır. Nazi Almanyası bu çalışmalara büyük yatırım yapsa da ilk üretim ABD tarafından gerçekleşmiştir. ABD'nin Japonya'ya attığı “Little Boy” ve “Fat Boy” isimli atom bombalarından sonra Sovyetler'in bu alandaki çalışmaları büyük hız kazanmıştır. Nitekim atom bombasının atılmasından sonra Stalin, “*Yoldaşlarım, mümkün olan en kısa zamanda nükleer silah temin etmemiz lazım. Hiroşima'nın dünyayı nasıl sarstığını gördünüz. Dengeler alt üst oldu. Bu silaha sahip olmak tehlikeleri bizden uzaklaştıracaktır.*” şeklinde açıklama yapmıştır.²⁰ Savaşın sona ermesinden sonra Avrupa ülkelerinde nükleer silahların üretiminin denetim altına alınması düşüncesi doğmuş, ABD'nin Britanya ve Kanada ile birlikte yaptığı uluslararası işbirliği çağrısı Sovyetler tarafından kabul edilmiştir. Bu bağlamda 24 Ocak 1946 tarihli Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda alınan kararlar “atom enerjisinin çıkardığı sorunlarla ilgilenecek” BM Atom Enerjisi Komisyonu kurulmuştur. ABD ile Sovyetler arasındaki gerilim, bu komisyon nezdinde görüşülen konularda da varlığını hissettirmiştir. Nitekim ABD'nin nükleer silahların elden çıkarılması ve sürecin denetlenerek barışçıl nükleer çalışmalar konusunda işbirliği önermesine karşılık Sovyetler, bu tür önerilerin ancak ABD'nin bulundurduğu nükleer silahları elden çıkarması şartıyla tartışılabileceğini açıklamıştır. Karşılıklı güvensizliklerin devam etmesiyle beraber “BM Atom Enerjisi Komisyonu” süresiz olarak ertelenmiş böylece ABD ve Sovyetler'in nükleer çalışmaları hız kazanmıştır.²¹ Bu aşamadan sonra, iki ülke arasında nükleer açıdan kapsamlı bir rekabet ortamı gelişmiştir. Sovyetler, hava savunmalarını bir Amerikan atom hava saldırısıyla başa çıkmak için güçlendirmiş, kara ve hava kuvvetlerini yeniden yapılandırarak büyük ölçekli stratejik operasyonları yürütme kapasitesini arttırmıştır.²² Sovyetler'in kendisine karşı “anonim bir atom savaşı” oluşturulması ihtimali düşüncesine karşı

²⁰ Harun Aras, “Soğuk Savaş Döneminden Günümüze Rusya'nın Nükleer Faaliyetleri ve Politikaları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2, 2019, 15-16.

²¹ Erdem Denk, “Bir Kitle İmha Silahı Olarak Nükleer Silahların Yasaklanmasına Yönelik Çabalar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 66, S. 3, 2011, 100-101.

²² David Holloway, “Nuclear Weapons and the Escalation of the Cold War, 1945-1962”, *The Cambridge History of the Cold War*, C. 1, ed. Odd Arne Westad-Melvin Leffler, Cambridge University Press, Cambridge 2010, 378-379.

ABD, 1949'da Sovyetler'in gerçekleştirdiği ilk başarılı atom bombası testine istinaden kendisinin de aynı tehditle karşılaştığını belirtmiştir.²³ Bu test CIA'in muhtemel gördüğünden birkaç yıl önce gerçekleştirilmiştir. Bu da ABD'nin Sovyetler'de meydana gelen nükleer gelişmenin farkına varmasını sağlamıştır.²⁴ Meydana gelen tüm bu gelişmeler, olası bir fiili savaş durumunda her bir tarafın diğer tarafa büyük ölüm ve yıkım getirebileceği durumunu yaratarak Soğuk Savaş'ın "soğuk" kalmasına yardımcı olmuştur.²⁵ ABD ile Sovyetler arasında imzalanan SALT-1 ve SALT-2 sözleşmeleri bu çıkarımın nesnel kanıtı konumundadır.²⁶ Bu sözleşmeler, ABD'nin Sovyetler'in nükleer silahlanma yarışında eşitliği sağlamaya yaklaştığını ve rekabeti arttırmanın her iki tarafa da bir fayda sağlamayacağını kabullendiğini ortaya koymuştur.²⁷

2.2. Uzay Yarışı

Sovyetler'in nükleer yapılanma konusunda kısa bir süre içinde başarılı olması ve ardından ilk yapay uzay uydusu Sputnik 1'in 4 Ekim 1957 tarihinde başarılı bir şekilde fırlatılması ABD'nin Sovyetler'in potansiyelini tamamen farkına varmasını sağlamıştır. Nitekim Sovyetler, Sputnik ile beraber dünyanın herhangi bir yerine nükleer savaş başlığı gönderme yeteneğine sahip olmuştur. ABD'nin Sovyet saldırısına karşı açık bir savunmasızlığının ortaya çıkması Amerikan yetkilileri "füze boşluğunu" kapatmaya ve karşılık olarak uzaya bir Amerikan uydusu fırlatma düşüncesine sokmuştur.²⁸ Böylece Soğuk Savaş'ın "uzay yarışı" bölümü başlamıştır. Sputnik 1'in ardından Sputnik 2'yi fırlatan Sovyetler, uzaya "Laika" adlı bir köpek göndererek ilk canlıyı dünya yörüngesi dışına çıkarabilmiştir. Bu iki Sovyet zaferi, ABD'nin bilim ve teknolojideki dünya lideri imajına zarar vermiş ve nükleer çağın Amerikan ruhuna beslediği güvensizlik duygusunu arttırmıştır. ABD, Sputnik'in ardından birçok yeni eğitim yaklaşımı geliştirmiş ve askeri açıdan yeniden

²³ Vladislav M. Zubok, "Stalin and the Nuclear Age", *Cold War Statesman Confront the Bomb: Nuclear Diplomacy Since 1945*, ed. John Lewis Gaddis-Philip H. Gordon-Ernest R. May-Jonathan Rosenberg, Oxford University Press, Oxford 1999, 55.

²⁴ Holloway, 378-379.

²⁵ Holloway, 397; Kenneth N. Waltz, "Nuclear Myths and Political Realities", *American Political Science Review*, C. 84, S. 3, 1990, 732.

²⁶ Guido Vigevano, *The Bomb and European Security*, C. Hurts & Company, London 1983, 60-66.

²⁷ Thomas B. Millar, *The East-West Strategic Balance*, George Allen & Unwin, London 1981, 50.

²⁸ Rita G. Koman, "Man on the moon: The U.S. Space Program as a Cold War Maneuver", *OAH Magazine of History*, C. 8, S. 2, 1994, 42.

yapılanmaya uğrayarak harcamalarını arttırmıştır. Böylece uzayla ilgili çalışmalar yoğun bir ivme kazanmış, NASA'nın kuruluşu bu şekilde gerçekleşmiştir.²⁹

ABD, Sputnik sonrası Explorer-1 gibi birtakım başarılı girişimlerde bulunsa da gerçekleştirilen “ilkler” bakımından başarı yönünde Sovyetler'in önüne geçememiştir. Sputnik uzay araçlarından sonra “güneş yörüngesine oturan ilk yapay uydu”, “Ay'a giden ilk uzay aracı”, “uzayda ilk insan”, “uzayda ilk telsizli iletişim”, “ilk uzay yürüyüşü” gibi başarılarla imza atan Sovyetler, bu konuda ABD'den oldukça başarılı bir algı yaratmıştır. ABD ise çeşitli propagandalar ile bu alandaki başarısını dünya kamuoyu ile paylaşan Sovyetler'e karşı üstünlük elde etmeyi umduğu bir plan oluşturmuştur: Ay yörüngesinde insanlı ilk uçuş ve Ay'a ilk ayak basan ülke olmak. Bu aşamada Sovyetler, fırlatma teknolojisini ABD kadar geliştirememiştir. Sovyetler'in geliştirdiği ve ilk insanlı uzay uçuşu olan Vostok programının roketleri, NASA'nın geliştirdiği Saturn roketleriyle karşılaştırıldığında modası geçmiş bir cihaz olarak görülmüştür. Daha sonra Sovyetler'in Temmuz 1969'da fırlatma esnasında büyük bir kaza geçirmesi insanlı aya çıkma programlarının sonlandırılmasına neden olmuştur.³⁰ Bu süreç, Neil Armstrong'un 20 Temmuz 1969 tarihinde “Ay'a ayak basan ilk insan” olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu olay, ABD'nin Soğuk Savaş ortamında Sovyetler'e karşı teknolojik üstünlüğünü gösterme çabası olarak yorumlanmıştır.³¹ ABD, uzay hakkında giriştiği propaganda faaliyetlerini bu dönemde arttırmış ve “uzaydaki ilk insan” kavramının yerine “uzaydaki ilk Amerikan” kavramını kullanmıştır. Bu yöndeki Sovyet propagandası ise olaya basında çok yer verilmemesi şeklinde gelişmiştir. Nikita Kruşçev'in oğlu Sergei Kruşçev, verdiği bir röportajda dönemin Sovyet halkının günlük yaşamında birçok sorunu olduğunu, bu nedenle Ay'a ayak basan ilk insan hakkında fazla endişe etmediklerini söylemiştir.³²

Apollo projesinin başarılı olması “Skylab” adı verilen Amerikan uzay ajansı projesinin başlatılmasına önayak olmuştur.³³ Tüm bu gelişmelerden sonra, ABD'nin

---

²⁹ Peter L. Hays, *Struggling Towards Space Doctrine: U.S. Military Space Plans, Programs, And Perspectives During The Cold War*, Tufts University The Fletcher School of Law and Diplomacy, Degree of Doctor of Philosophy in International Relations, Massachusetts, 1994, 103-104.

³⁰ Trevor Brown, “The American and Soviet Cold War Space Programs”, *Comparative Strategy*, C. 30, S. 2, 2011, 178-179.

³¹ Ali Fuat Birol, “Estetik, İktidar ve Uluslararası İlişkiler”, *Mukaddime*, C. 10, S. 1, 2019, 322.

³² www.scientificamerican.com/article/apollo-moon-khrushchev/, Erişim: 24 Nisan 2020.

³³ Koman, 44.

ilgisini Vietnam Savaşı'na yöneltmesi ve sıradaki uzay çalışmaları için iktisadi destek ihtiyacı hissetmesi,³⁴ Sovyetler'in ise ABD'nin teknolojilerine erişim fırsatı bulması sonucu iki ülke arasında bir işbirliği planı olarak "Apollo-Soyuz Test Projesi" planlanmıştır.³⁵ Michael Sheehan, bu işbirliğini "süper güçler arasında tamamen politik açıdan bir yumuşama dönemi", Yuri Karash ise "bilimle ilgisi olmayan bir süreç" olarak değerlendirmiştir. İki ülkenin uzay programları arasında yakın bir bağ oluşturan bu süreç, teknik açıdan başarıyla sonlanmıştır. Görevin uygulanması sırasında Sovyet kozmonot Alexei Leonov ve Amerikan astronot Thomas Stafford'un el sıkışması, Soğuk Savaş'ın yumuşama dönemi için sembolik bir hal almış ve "süper güç" ilişkisinin "karşılıklı, eşit" doğasını göstermiştir.³⁶

2.3. Propaganda Faaliyetleri

Propaganda faaliyetleri, Soğuk Savaş döneminde hem ABD hem Sovyetler tarafından vazgeçilmez bir algı mekanizması olarak kullanılmıştır. Özellikle kitle iletişim araçları, bu süreçte propagandanın uygulanması aşamasında başrol oynamıştır.

ABD için propaganda, Truman ve Eisenhower yönetimlerinin Soğuk Savaş aktivitelerinde yoğun bir şekilde efektif olmuştur. Wilson ve Roosevelt, propaganda faaliyetlerinin savaş sırasındaki işlevselliğini desteklerken, Truman ve Eisenhower barış zamanında uygulanmasını daha etkili bulmuştur. Nitekim propaganda, Soğuk Savaş döneminin siyasi faaliyetlerinde ABD'nin önemli bir politikası haline gelmiştir.³⁷

1945 sonrasında beraber Akdeniz'den Uzak Asya'ya kadar uzanan bölgede hegemonya kurma mücadelesi kapsamında bilimsel araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar ışığında ABD'nin hangi kesime ne şekilde yöneleceğine dair çeşitli çalışmalar tasarlanmıştır.³⁸ Kitle iletişim araçlarının uluslararası düzeyde etkin biçimde kullanıldığı bu süreçte, Sovyetler için "kızıl korku, demir perde, şeytan imparatorluğu" gibi terimler sıkça kullanılmıştır. Bu terimler, sürecin "algı yönetimi"

³⁴ Hays, 212-229.

³⁵ Treavor Sean Rockwell, *Space Propaganda "For All Mankind": Soviet and American Responses to the Cold War, 1957-1977*, University of Alberta Department of History and Classics, Degree of Doctor of Philosophy in History, 2012, 304

³⁶ Rockwell, 269-270-297-298-333.

³⁷ Shawn J. Parry-Giles, *The Rhetorical Presidency, Propaganda, and the Cold War, 1945-1955*, Praeger Publishers, Westport 2002, XVII.

³⁸ Aytül Tamer Torun-Birgül Koçak Oksev, "Soğuk Savaş Yıllarında ABD İletişim Araştırmaları: Türkiye'de Radyo Dinleme Raporunun Analizi", *TRT Akademi*, C. 5, S. 9, 2020, 164.

açısından zenginliğini ortaya koymaktadır.³⁹ Özellikle Amerika'nın Sesi, Radio Liberty, Radio Free Europe yayın organları aracılığıyla Amerikan propagandası birçok ülkeye başarılı bir şekilde ulaştırılmıştır. Örneğin 1956 yılında Macaristan Devrimi'nin ortaya çıkmasına Radio Free Europe'un Sovyetler aleyhine yaptığı yayınlar büyük etki etmiştir. Bu da kitle iletişim araçları vasıtasıyla uygulanan propaganda faaliyetlerinin başarıya ulaştığına net bir kanıttır.⁴⁰

Amerika'nın Sesi, Şubat 1947'den itibaren Sovyetler Birliği'nde Rusça olarak yayın yapmaya başlamıştır. Başlangıçta sadece müzik ve haber yayınlarıyla başlayan radyo kanalı, Sovyetler'in ABD'ye yönelik düşmanca ve ulusal çıkarlara zarar verici saldırıları karşılığında yayınlarına farklı yön vermiştir. Sovyetler, misilleme olarak 24 Nisan 1949 itibarıyla Amerikan yayınlarını kısıtlamak için büyük çaba sarf etmiştir. Amerikan hükümeti ise Sovyetler'in radyo yayınlarını kısıtlayıcı faaliyetlerini Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'ne şikayet etmiştir. Bunu takiben Sovyetler'in faaliyetleri, Mayıs 1950'de Montevideo'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Bilgi ve Basın Özgürlüğü Alt Komisyonu'nda "bilgi özgürlüğü ilkelerinin ihlali" kabul edilerek kınanmıştır.⁴¹

ABD, ayrıca "din" teması altında da propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. BBC ve Radio Free Europe, Sovyetler aleyhine propaganda yaratmak amacıyla din başta olmak üzere manevi ve ahlaki yargıları seferber etmiştir. Böylece Batı kültürü, dini temeller altında "özgürlük", "demokrasi" ve "Batı medeniyeti" ile ilişkilendirilirken, komünizm "ateizm", "barbarlık", "totaliterlik" ile bağdaştırılarak bir çelişki yaratılmıştır. Bu kurumların finansmanı ise CIA ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılmıştır.⁴²

ABD, Sovyetler üstünde algı oluşturmak için popüler kültürden de yararlanmıştı. Altın çağını yaşayan "çizgi roman" döneminde çeşitli hikayeler uyarlanarak propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. "Fawcett Comics" adlı dergi,

---

³⁹ Mehmet Özçağlayan-Dilhan Apak, "Soğuk Savaş Yıllarında Algı Yönetimi, Haber ve Propaganda İlişkisi", *Marmara İletişim Dergisi*, C. 28, 2017, 109.

⁴⁰ Abdulsamet Günek, "Amerikan Kamu Diplomasisinin Üç Evresi: Propaganda, Geleneksel Kamu Diplomasisi ve Stratejik İletişim", *The Journal of Social Sciences*, C. 2, S. 3, 2018, 58-59.

⁴¹ John B. Whitton, "Cold war propaganda", *American Journal of International Law*, C. 45, S. 1, 1951, 151.

⁴² Tony Shaw, "Martrys, miracles, and Martians: Religion and cold war cinematic propaganda in 1950's", *Journal of Cold War Studies*, C. 4, S. 2, 2002, 7.

dönemin en popüler süper kahramanı “Captain Marvel”in ABD’yi Sovyet atom bombasından kurtardığı bir hikayesini yayınlamıştır. Çizgi romanlarla oluşturulmaya çalışılan algı, uzun metrajlı filmlerde de etkinliğini sürdürmüştür. Örneğin, 1964 yılında Amerikalı yönetmen Stanley Kubrick tarafından “atom savaşının getireceği kıyamet günü korkusu”nun işlendiği “Dr. Strangelove or: How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb” isimli film, kamuoyu üzerinde oldukça etkili olmuştur.⁴³

Sovyetler’i etkileyen propaganda faaliyetlerinin biri ise Stalin’in kızı Svetlena Alliluyeva’nın 1966 yılında ABD’ye siyasi sığınma talebinde bulunmasıdır. Bu olay, ABD tarafından Sovyetler’e karşı bir propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Öyle ki Alliluyeva, Stalin’in “ahlaki ve ruhsal açıdan bir canavar” olduğunu söyleyerek Komünist Parti liderlerini milyonlarca kişiyi işçi kamplarına yollamakla suçlamıştır.⁴⁴

Sovyetler tarafından bakıldığında, propagandanın Leninist siyaset teorisinin kilit unsurlarından biri olduğu iyi bilinmektedir. Özellikle kitle iletişim araçları aracılığıyla oluşturulan algı mekanizmasına verilen önem, basının köylüler ve işçiler üzerindeki etkilerinin araştırıldığı 1920’li yıllara kadar uzanmaktadır. Sovyet propagandası, 1960’lı yıllara gelinmesiyle beraber Marksizm ve Leninizm teorik sistemine dayandırılarak bilimsel bir yaklaşım kazanmıştır. Nitekim siyasi propagandayı değerlendirmek ve geliştirmek amacıyla Sovyet nüfusu arasında araştırmalar yapılmış ve “Parti Propagandasının Bilimsel Temelleri”⁴⁵ adlı kitapta yayınlanmıştır.⁴⁶

“Pravda” gazetesi, Sovyet Komünist Partisi resmi yayın organı olarak propaganda faaliyetlerinde oldukça aktif olmuştur. Gazete yayınları incelendiğinde, askeri hizmetler, devlet tarafından yürütülen şirketler ve diğer organizasyonlar için üyelik zorunluluğunun bulunduğu gazete, Soğuk Savaş döneminin önemli propaganda

⁴³ Vadym Bespeka, “USA propaganda in Cold War period: formation of the image of enemy in face of the USSR”, *SKHID*, S. 6 (164), 2019, 50.

⁴⁴ www.bbc.com/turkce/haberler/2011/11/111129_svetlana_stalinsdaughter, Erişim tarihi: 27 Nisan 2020.

⁴⁵ “Nauchnye osnovy partiinoi propagandy”

⁴⁶ Benno Nietzel, “Propaganda, psychological warfare and communication research in the USA and the Soviet Union during the Cold War”, *History of the Human Sciences*, C. 29, S. 4-5, 2016, 69-70.

araçlarından biri olarak görülmektedir.⁴⁷ Ancak gazete, okuryazar oranının düşüklüğü sebebiyle kısıtlı bir kesime etki etmiştir. Böylece Sovyet toplumunun görsel ve işitsel öğelere olan kültürel duyarlılığı göz önüne alınarak, posterlerden başlamak üzere görsel malzemelerin propaganda faaliyetlerindeki kullanımına ağırlık verilmiştir.⁴⁸ Erken Sovyet döneminden itibaren sıkça kullanılan posterlerde, kapitalizm ve ABD aleyhine algı yaratmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda siyahi Amerikanlar “ırkçılık” teması altında sıkça kullanılmış ve “Faşizme karşı savaşanlara selam olsun”, “Afrika savaşıyor, Afrika galip gelecek”, “Afrika halkı, emperyalistlere galip gelecek” gibi ifadeler yer verilmiştir.⁴⁹

Komünizm’in yüceltilip Kapitalizm’in eleştirildiği faaliyetlere Sovyetler’in radyo yayınlarında da sıkça rastlanmıştır. Doğrudan devlet tarafından yönetilen radyo faaliyetleri, sansür ve sıkı kontrol altında yürütülmüştür. Bu radyo yayınlarında, sosyalist ideallerin sürdürülmesi ve vatandaşlara yönelik ortak kültürün geliştirilmesi amaçlanmıştır. Soğuk Savaş döneminde ise ABD’ye yönelik sert eleştiriler yöneltilmiştir. Özellikle Kore ve Vietnam Savaşları esnasında ABD ordu ve hükümetine ağır suçlamalarda bulunulmuştur.⁵⁰ Moskova Radyosu, bu propaganda faaliyetlerinin uygulanmasında başrol oynamıştır. Öyle ki, Doğu Bloku ülkelerinin yanında çeşitli Afrika ülkeleri, Çin ve Üçüncü Dünya Ülkelerinde 70’den fazla dilde yayın yapan radyo kanalı, 1960’ların sonuna doğru dünyanın en büyük uluslararası yayıncısı konumuna erişmiştir.⁵¹

Görsel olarak zengin bir içerik oluşturan sinema, Sovyet propagandasında sosyalizmin kitlesini arttırıp kapitalizmin zararlarını anlatmak ve ABD üzerinde algı

⁴⁷ Mustafa Cankurt Kurt, “Soğuk Savaş Döneminde Propaganda”, *İletişim ve Propaganda*, ed. Mustafa Karaca-Caner Çakı, Eğitim Kitapevi Yayınları, Konya 2018, 242.

⁴⁸ Çağrı İnceoğlu, “Sovyet Propaganda Animasyonlarında Batı ve Batılı İmgesi”, *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, S. 19, 2013, 28.

⁴⁹ Yevgeny Fiks’in bu konu hakkındaki çalışmaları için bkz. yevgeniyfiks.com/section/408212-The-Wayland-Rudd-Collection-2014.html, www.theguardian.com/artanddesign/shortcuts/2016/jan/24/racial-harmony-in-a-marxist-utopia-how-the-soviet-union-capitalised-on-us-discrimination-in-pictures, Erişim tarihi: 30 Nisan 2020.

⁵⁰ Süleyman Şahan, “Sovyetler Birliği’nde Batı Blok’unun Radyo Yayınlarının Karikatürler Üzerinden Eleştirisi”, *TRT Akademi*, C. 5, S. 9, 2020, 275.

⁵¹ Gülcennet Öztürk, “Bir propaganda aracı olarak radyo”, *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 3, 2017, 169-170.

oluşturmak amacıyla etkin bir biçimde kullanılmıştır. 1946-1991 arasında Batı ülkeleri ile alakalı 546 uzun metrajlı film yayınlanmıştır.⁵²

Uzun metrajlı filmlerin yanında, animasyon ve çizgi filmler aracılığıyla da anti-faşist, anti-kapitalist, anti-emperyalist ve anti-Batı içerikler üretilmiştir. Özellikle Amerikan emperyalizminin ele alındığı çizgi filmlerde, kapitalist sistemin tüm dünya halklarına yönelik barındırdığı tehlikeyi vurgulamak amaçlanmıştır. Ele alınan konuların büyük çoğunluğunu Amerika'ya getirilen siyahi halkın maruz kaldığı ırkçı davranışlar, kapitalizme, Nazizm'e ve faşizme karşı sürdürülen mücadele oluşturmuştur.⁵³

3. Soğuk Savaş Rekabet Olgusunda Satranç

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya genelindeki satranç organizasyonları temelli bir değişime uğramıştır. Nitekim savaştan önce Dünya Satranç Şampiyonası, dünya şampiyonunun "özel mülkü" olarak kabul edilmiştir. Şampiyonluk için kimin meydan okuyabileceği ve karşılaşmanın hangi şartlar altında gerçekleşebileceği kararı güncel şampiyona bırakılmıştır. Dünya Satranç Federasyonu, 1946 yılında dünya şampiyonu Alexandr Alehin'in ölümü üzerine şampiyonanın kontrolünü alarak gerçekleşecek turnuvalar hakkında çeşitli düzenlemeler yapmış böylece satranç organizasyonları kurumsal ve sistemli bir hal almıştır. Bu düzenlemelere göre şampiyonaların üç yıllık bir döngüyle gerçekleştirilmesine karar verilmiştir.⁵⁴

Satranç turnuvalarının sistemli bir hal almasından itibaren düzenlenen şampiyonalarda kazanılan dünya şampiyonluklarının hepsini Sovyet vatandaşları elde etmiştir. 1972'ye kadar kazanılan şampiyonlukların sırası şu şekildedir:

- Mikhail Botvinnik: 1948-1957, 1958-1960, 1961-1963
- Vassily Smislov: 1957-1958
- Mikhail Tal: 1960-1961
- Tigran Petsorian: 1963-1969
- Boris Spassky: 1969-1972

⁵² Alexander Fedorov, "The Western World in the Soviet cinema during the Cold War", *Propaganda in the World and Local Conflicts*, C. 2, S. 2, 2014, 110-111.

⁵³ Emek Yıldırım, "Sovyetler Birliği'nde Propaganda ve Proleter Hegemonik İdeolojinin Kurulumu Üzerine", *Doğu-Batı Dergisi*, S. 16, 2014, s. 282-288; İnceoğlu, 34-37.

⁵⁴ Charles C. Moul-John V.C. Nye, "Did the Soviets collude? A statistical analysis of championship chess 1940-1978", *Journal of Economic Behaviour & Organization*, S. 70, 2009, 12.

İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren düzenlenen karşılaşmalarda Sovyetler ve ABD arasındaki rekabet oldukça göze çarpmaktadır. Sovyetler'in nüfus ve satranç oyuncusu bakımından dünyanın ilk sırasında bulunmasına karşılık ABD ise ikinci sıra yer almıştır. Savaştan sonra düzenlenen turnuvalarda, ABD birtakım galibiyetler elde etse de bu galibiyetler Sovyetler'in zaferleri karşısında sönük kalmıştır. William Lombardy tarafından 1957'de elde edilen "Dünya Gençler Satranç Şampiyonluğu" ve 1960'da Leningrad'da elde edilen "Dünya Öğrenci Takımları Satranç Şampiyonluğu" ABD'nin başarılarına örnektir.

1945'te İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ABD ile Sovyetler arasında radyo üzerinden bir karşılaşma düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu karşılaşma ABD'nin kazanmak konusunda şüphesi olmamasına rağmen Sovyetler'in ezici üstünlüğüyle sonlanmış, aynı zamanda Sovyet satrancının gücünün Batı tarafından fark edilmesini sağlamıştır. 1946'da Sovyetler tarafından gelen rövanş teklifine olumlu yanıt veren ABD, Moskova'da organize edilen karşılaşmayı da kaybederek Sovyetler'in bu alandaki başarısını kabullenmek zorunda kalmıştır. Yarısı Moskova'da, yarısı New York'ta düzenlenecek şekilde tasarlanan rövanş karşılaşmasının New York ayağı, Sovyetler'den gelecek cevabın gecikmesi nedeniyle gerçekleştirilememiştir.⁵⁵ Bu tarihlerden sonra iki ülke arasındaki satranç rekabeti artış göstermiş böylece Soğuk Savaş döneminde farklı bir yarış ortamı oluşturulmuştur. İki ülke arasındaki bu rekabet, satrancın ideolojik silah ve propaganda aracı haline gelmesine neden olmuştur.⁵⁶ Nitekim Sovyetler, kitle katılımının fazla olduğu sporlara propaganda faaliyetlerinin etkinliği açısından daha fazla önem vermiş ve çalışmalarını bu spor dalları (satranç, jimnastik, nişancılık vb.) yönünde arttırmıştır.⁵⁷

ABD'nin bazı satranç turnuvalarına katılımı ülkenin izlediği siyasi politika nedeniyle engellenmiştir. Örneğin, Küba Füze Krizi'nden yaklaşık üç yıl sonra Havana'da organize edilen turnuvaya katılım Bobby Fischer tarafından bir hakem heyeti önünde telefon aracılığıyla gerçekleşmiştir.⁵⁸ Fidel Castro, Fischer'ın katılımını "Küba için büyük bir propaganda zaferi" olarak açıklamıştır. Bu açıklama sonrası

⁵⁵ <https://www.chess.com/article/view/usa-ussr>, Erişim tarihi: 2 Mayıs 2020.

⁵⁶ Richard McLellan, "Cold War Chess", *Prairie Schooner*, C. 35, S. 2, 1961, 177.

⁵⁷ John N. Washburn, "Sport as a Soviet Tool", *Foreign Affairs*, C. 34, S. 3, 1956, 494.

⁵⁸ *Milliyet*, 10 Ağustos 1965, 3.

Castro ile Fischer arasında telgraflaşmalar yaşanmıştır. Fischer, katılımını Castro veya Küba hükümeti tarafından siyasi çıkar olarak kullanılmaması şartına bağlamıştır. Bunun karşılığında Castro, Küba'nın herhangi bir propaganda zaferine ihtiyacı olmadığını, eğer korktuysa ve kararından pişmanlık duyuyorsa başka bir bahane bulması gerektiğini Fischer'a iletmiştir.⁵⁹

Fischer'ın 1971 Dünya Şampiyonası Elemeleri'ni geçmesi Sovyet satranç camiası tarafından üstünlüğün kaybedileceğine yönelik bir kuşkuyla karşılanmıştır. Dönemin Sovyet Satranç Federasyonu Başkanı, aynı zamanda KGB üyesi olan Victor Baturinsky, Fischer'ın oyunlarının analiz edilmesi amacıyla Sovyet satranç devlerinin içinde bulunduğu bir ekip oluşturmuştur.⁶⁰ Ancak bu hazırlıklar sonuç vermemiş ve Sovyetlerin üstünlüğü 1972'de Reykjavik'te gerçekleşen dünya şampiyonasıyla değişmiştir. ABD'nin yetiştirdiği Bobby Fischer, dünya finalinde Boris Spassky'yi yenerek İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler dışından dünya şampiyonu unvanına erişen ilk kişi olmuştur. Bu şampiyonluk, “sosyalizme ve Sovyetler'e karşı kazanılan büyük bir zafer” olarak görülmüştür. Final karşılaşması ise büyük çevrelerce “tüm zamanların en sıra dışı satranç karşılaşması” olarak anılmıştır.⁶¹ Karşılaşma, Türk basını tarafından da yakından takip edilmiştir.⁶²

Toplam 21 müsabakadan oluşan final karşılaşmasında Fischer'ın sandalyelerin kalitesinin, oyunun oynanacağı masanın yüksekliğinin, ödül miktarının kendi istediği gibi ayarlanmasını istemesi⁶³, ikinci müsabakaya çıkmaması, karşılaşma anını kayıt altına alan kameraların çok ses çıkardığını iddia etmesi, karşılaşmanın farklı bir yerde oynanmasını talep etmesi gibi davranışları basının ilgisini çekmiş ve tartışma ortamı yaratmıştır.⁶⁴ Spassky ise ABD'nin kendisini sabote etmek amacıyla müsabakanın oynandığı salona kimyasal maddeler ve gizli elektronik aygıtlar yerleştirdiği

⁵⁹ Daniel Johnson, *White King and Red Queen: How the Cold War Was Fought On The Chessboard*, Houghton Mifflin Company, Boston 2008, 130; John Eidinow-David Edmonds, *Bobby Fischer Goes to War*, Faber & Faber, London 2004, 22-23.

⁶⁰ Hans Böhm-Kees Jongkind, *Bobby Fischer: The Wandering King*, BT Batsford, London 2003, 33.

⁶¹ Bkz. Eidinow-Edmonds, *Bobby Fischer Goes to War*.

⁶² *Milliyet*, 14 Temmuz 1972, 9; *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 1972, 8; *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1972, 7; *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1972, 8; *Milliyet*, 8 Ağustos 1972, 1-9; *Milliyet*, 10 Ağustos 1972, 3; *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1972, 8; *Milliyet*, 12 Ağustos 1972, 9; *Milliyet*, 14 Ağustos 1972, 9; *Milliyet*, 15 Ağustos 1972, 3; *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1972, 8; *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1972, 8; *Milliyet*, 26 Ağustos 1972, 3; *Milliyet*, 31 Ağustos 1972, 1; *Milliyet*, 2 Eylül 1972, 1.

⁶³ Böhm-Jongkind, 34.

⁶⁴ *New York Times*, 15 Temmuz 1972, 22; *New York Times*, 21 Temmuz 1972, 32.

iddiasında bulunmuştur. Sonrasında Spassky'nin oturduğu sandalyenin röntgen filmi çekilmiş, ışık teknisyenleri ve kimya profesörleri tarafından salonda arama yapılmıştır. Arama sonucunda sabote edici herhangi bir unsura rastlanmamıştır.⁶⁵

Amerikan hükümeti ve halkı karşılaşmaya büyük ilgi göstermiştir. Bunda Amerikan basınının büyük etkisi olmuştur. Fischer, basında satrancı beysbol ve futbol statüsüne getirebilecek biri olarak lanse edilmiştir.⁶⁶ Ayrıca karşılaşmanın bitiminden sonra Beyaz Saray'a davet edilmiştir.⁶⁷ Ancak bu istek Fischer tarafından kabul edilmemiştir.

Fischer'ın dünya şampiyonu olması, Sovyetler'in ABD üzerindeki satranç hegemonyasının bitmesi olarak görülmüş ve ülke siyasi çevresinde büyük ilgiyle karşılanmıştır. Nitekim Fischer, ABD'ye dönmesinin ardından çeşitli siyasi organizasyonlara katılım göstermiş ve kamuoyunda bir "ikon" haline gelmiştir. 22 Eylül 1972 tarihinde New York Belediye Binası'nda gerçekleştirilen organizasyona katılan Fischer, yaptığı bir açıklamada "*Satrancın buradaki ön sayfaların hepsinde olacağını göreceğimi hiç düşünmemiştim ancak Pravda'da sadece bir paragrafta sınırlıydı. Sanırım bu benim hatam. Bu, sadece kimin kazandığıyla alakalı.*" şeklinde konuşmuştur. Ayrıca Fischer hakkında "*Sovyetler'le yüzleşmek için masaya oturup gömleğini kaybetmeyen*⁶⁸ *ilk Amerikan temsilcisi*" yorumu yapılmıştır.⁶⁹ Spassky'nin mağlubiyeti Sovyet medyasında oldukça az yer almıştır. "Izvestia" gazetesi, mağlubiyete spor sayfasının altında kısa bir TASS⁷⁰ raporunda yer verirken, Sovyetler genelindeki en nitelikli satranç dergisi "Shakhmaty v Soviet" ise sadece on dokuz paragraftan oluşan ve karşılaşmanın sonucunu içermeyen bir yazı yayımlamıştır.⁷¹

Elde edilen mağlubiyete rağmen Sovyet propaganda mekanizması işlevini sürdürmeye devam etmiş ve bu doğrultuda 1972'de Sovyet büyükustalarından Viktor Korchnoi, Mikhail Tal ve Mark Taimanov'un oynadığı "Grossmeister" adında propagandist bir film yayınlanmıştır.⁷²

---

⁶⁵ *Milliyet*, 27 Ağustos 1972, 3.

⁶⁶ *New York Times*, 24 Temmuz 1971, 24.

⁶⁷ *New York Times*, 7 Ağustos 1972, 42.

⁶⁸ "Kötü bir bahis veya iddia sonucunda tüm parasını kaybetmeyen."

⁶⁹ *New York Times*, 23 Eylül 1972, 1.

⁷⁰ "Telegrafne Agentsva Sovyetskova Soyuzu (Sovyetler Birliği Telgraf Ajansı)"

⁷¹ Johnson, 197.

⁷² Johnson, 226.

Fischer'in 1972'de aldığı dünya şampiyonu unvanını kaybetmesi çok uzun sürmemiştir. Öyle ki 1975'te düzenlenecek dünya şampiyonluğu turnuvası için Dünya Satranç Federasyonu'ndan birtakım isteklerde bulunmuş, kabul edilmemesi üzerine turnuvaya katılmayı reddetmiştir. Bunun sonucunda, final karşılaşmasına çıkacak ismi belirlemek amacıyla Anatoly Karpov ve Victor Korchnoi arasında düzenlenen karşılaşmayı kazanan Karpov, yeni dünya şampiyonu ilan edilmiştir. Bu karşılaşmadan sonra, SSCB Satranç Federasyonu'nun tutumunu doğru bulmayan Korchnoi, bir yıl sonra Sovyetler'den iltica etmiştir.⁷³ Bu iltica, Sovyetler tarafından sosyalizmi zedeleyici bir hareket olarak algılanmış ve Korchnoi'nin bulunduğu turnuvalara katılmama kararı alınmıştır. Bu şekilde satranç organizatörlerine “Ya Korchnoi, ya Ruslar” mesajı verilmiştir. Ancak bu girişim, Korchnoi'nin “vatansız kişi” olması nedeniyle başarısız olmuştur. Süregelen yıllarda Korchnoi'nin Sovyet satranç büyükustalarına karşı aldığı bazı galibiyetler ve Batı basınında yer alan eleştirel ifadeleri Sovyet imajına daha çok zarar vermiştir. Buna karşılık Sovyetler, Korchnoi'yi itibarsızlaştırmak için çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Uluslararası sporun ilkelerine ihanet etmekle suçlanmış ve ailesini geride bırakan ahlaksız bir karakter olarak adlandırılmıştır.⁷⁴ Devlet Spor Komitesi Satranç Müdürlüğü, Korchnoi'nin ifadelerini “iftira” olarak nitelendiren bir bildiri hazırlamış ve bazı Sovyet büyükustalarına imzalatmıştır. Kendi meslektaşları aleyhine hazırlanan bildiriye imzalamayı kabul eden büyükustaların bu hareketi, “konformist” bir hareket olarak yorumlanmıştır.⁷⁵ Korchnoi, ilticasından sonra 1978'de Karpov ile başka bir şampiyonluk karşılaşması oynamış ve bu karşılaşmayı da kaybetmiştir. Bu maç, kamuoyu tarafından “intikam maçı” olarak adlandırılmıştır.⁷⁶ Aynı yıl yayınlanan otobiyografisinde Korchnoi, bu süreçten “kader mücadelem” olarak bahsetmiştir.⁷⁷

---

⁷³ Michael Andrew Hudson, *Storming Fortresses: A Political History Of Chess In The Soviet Union, 1917-1948*, University of California Department of History, Degree of Doctor of Philosophy in History, Santa Cruz, 2013, 388.

⁷⁴ *New York Times*, 27 Eylül 1981, 32.

⁷⁵ Bildiriye imzalamayan büyükustalar “imzasızlar” olarak adlandırılmıştır: Mikhail Botvinnik, Boris Gulko, David Bronstein. Bkz. Boris Gulko-Vladimir Popov-Yuri Felshtinsky-Viktor Kortschnoi, *The KGB Plays Chess: The Soviet Secret Police and the Fight for the World Chess Crown*, Russell Enterprises Inc, Milford 2010.

⁷⁶ *New York Times*, 27 Eylül 1981, 32.

⁷⁷ Johnson, 246.

Rus gizli servisi KGB, “sosyalizm karşıtlığı paranoyası” etkisi altında Sovyetler ve diğer ülke topraklarında yoğun bir faaliyet içinde bulunmuştur. Boris Spassky ise Moskova’daki Fransız Büyükelçiliği’nde çalışan bir kadın ile arasında ilişki tespit edilmesi ve kadının 1917 Rus Devrimi’nden sonra Fransa’ya kaçan, burada anti-Sovyet örgütlerin faaliyetlerine katılan bir eski ordu generalinin torunu olması nedeniyle KGB’nin ajan ağının bir hedefi haline gelmiştir. Spassky’nin bu ilişkisi, KGB tarafından Merkez Komite’ye yazılan bir mektupta “utanç verici bir davranış” olarak değerlendirilmiştir. Bu olay, KGB’nin paranoyasını arttırmış ve Tigran Petsorian, Oleg Romanishin, Lev Polugaevsky, Alexander Roshal gibi Sovyet satranç dünyasının içinde bulunan isimlerin de bir hedef haline gelmesine olanak sağlamıştır. KGB, süreç içerisinde Spassky ile arkadaşlık kurduğu kadın arasındaki ilişkiyi birtakım psikolojik baskılar kurarak bitirmeye çalışsa da başarılı olamamıştır. Bu süreç, Spassky’nin Sovyetler’e geri dönmek üzere Paris’e yerleşmesiyle sonuçlanmıştır. Spassky ve Korchnoi’nin ülkeyi terk etmesi, KGB’nin yenilgisi olarak algılanmıştır. Nitekim daha sonra Sovyetler genelinde Korchnoi’nin “hain” olduğu vurgulanan bir medya kampanyası başlatılmıştır.⁷⁸

Fischer’in dünya şampiyonu ünvanını kaybetmesinden Sovyetler’in devrilmesine kadar olan karşılaşmalardaki Sovyet üstünlüğü ile bu alandaki propaganda faaliyetleri sürdürülmüştür.

1984 Dünya Şampiyonası’ndaki tartışmalı final karşılaşması, Fischer ile popülerlik kazanan satrancın dünya basınında bir kez daha gündem haline gelmesine ortam yaratmıştır. Anatoly Karpov ve Garry Kasparov arasındaki karşılaşma, uzunluğu ve oyuncuların fiziki-mental yorgunlukları nedeniyle Dünya Satranç Federasyonu’nun aldığı kararla yarıda bırakılmıştır.⁷⁹ Böylece tarihte ilk defa bir dünya satranç şampiyonluğu karşılaşmasına sonuç elde edilemeden son verilmiştir. Ancak karşılaşmaya iki Sovyet vatandaşının çıkması, Sovyetler’in ABD üzerindeki satranç hegemonyasını korumuştur.

---

⁷⁸ Gulko-Popov-Felshtinsky-Kortschnoi, *The KGB Plays Chess: The Soviet Secret Police and the Fight for the World Chess Crown*.

⁷⁹ Bkz. Jan Timman, *The Longest Game: The Five Kasparov – Karpov Matches for the World Chess Championship*, New in Chess, Alkmaar 2019, 15-79.

Kamuoyu tarafından ilgiyle karşılanan satranç turnuvaları, Sovyetler'in devrilmesinden sonra da etkinliğini sürdürmüştür. Özellikle 1992'de Fischer ve Sovyetler'den Fransa'ya yerleşen Spassky arasında Yugoslavya'da gerçekleşen karşılaşma, politik açıdan da önem arz etmiştir. Nitekim ABD'nin sosyalizm ile arasında olan ideolojik uyuşmazlık Yugoslavya çevresinde de varlığını hissettirmiştir. Bosna Savaşı itibarıyla Birleşmiş Milletler (dolayısıyla ABD) tarafından Yugoslavya'ya uygulanan ambargo, bu karşılaşmanın gergin bir havada gerçekleşmesine neden olmuştur. Öyle ki, Fischer bu karşılaşmaya ABD'nin ambargo kararına karşı gelerek katılım göstermiştir.⁸⁰ Daha önce ABD tarafından "kahraman" olarak nitelendirilen Fischer hakkında karşılaşma sonrası tutuklama emri alınmıştır. Fischer, maruz kaldığı yaptırımların temel sebebinin Yahudiler ve Amerikan hükümeti hakkındaki görüşleri olduğunu savunup "*Amerikan hükümetinin tüm o yıllar boyunca sadece Yugoslavya'da satranç oynadığım için peşimde olduğuna inananlar, tek taraflı bir propaganda ile beyni yıkanan aptallardır.*" şeklinde açıklama yapmıştır.⁸¹

Satranç, ABD ile Sovyetler arasındaki teknolojik rekabeti de etkilemiştir. Profesyonel düzeyde satranç oynayan bir bilgisayar geliştirmedeki ilk adımlar her iki ülke tarafından 1960'larda başlamıştır. İlk olarak 1974'te düzenlenen Dünya Bilgisayar Satranç Şampiyonası'nı Sovyetler tarafından geliştirilen "Kaissa" adlı bilgisayar kazanmıştır. İlk şampiyona Sovyetler'in üstünlüğüyle tamamlanmasına rağmen, 1977 ve 1980 yıllarında düzenlenen şampiyonaları sırasıyla ABD tarafından geliştirilen "Chess 4.6" ve "Belle" adlı bilgisayarlar kazanmıştır. Böylece Sovyetler, uzay yarışında olduğu gibi başlattığı üstünlük mücadelesinde ABD'nin teknolojik gelişmeleri karşısında yetersiz kalarak bu alandaki liderliğini kaybetmiştir. Belle, kazandığı Dünya Bilgisayar Satranç Şampiyonası sonrası bir gösteri düzenlemek üzere eski dünya şampiyonu Mikhail Botvinnik tarafından Sovyetler'e davet edilmiş ancak Soğuk Savaş'ın kuşkucu atmosferinde Moskova'ya götürülürken havaalanındaki gümrük görevlileri tarafından ihracat yasasının ihlal edildiği gerekçesiyle

---

⁸⁰ *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1992, 16; ABD Yabancı Varlıkları Kontrol Ofisi tarafından turnuvaya katılmaması gerektiği hususunda Bobby Fischer'a gönderilen mektup için bkz. Frank Brady, *Endgame: Bobby Fischer's Remarkable Rise and Fall - from America's Brightest Prodigy to the Edge of Madness*, Broadway Books, New York 2011, 243-244.

⁸¹ Gardar Sverrisson, *Bobby Fischer The Final Years: A Personal Memoir*, Uglu Publishing, Reykjavik 2019, 74

alıkonulmuştur.⁸² Bu aşamada Sovyetler'e hassas teknoloji akışını durdurmak isteyen ABD, bilgisayarın Sovyet ordusu için kullanılabileceğini düşünmüştür.⁸³ Dolayısıyla planlanan gösteri gerçekleştirilememiştir.

4. Bobby Fischer

Bobby Fischer, doğum adıyla Robert James Fischer, 9 Mart 1943 tarihinde ABD'de Yahudi bir anneden dünyaya gelmiştir. Dolayısıyla Yahudi olarak kabul edilmiştir. Satranca olan ilgisi küçük yaşta fark edilen Fischer, katılım gösterdiği Brooklyn, Manhattan ve Hawthorne Satranç Kulüpleri sayesinde gelişimine katkı sağlamıştır. Kısa sürede gerçekleştirdiği başarılar, satranç dünyasının ilgisini çekmiş ve Soğuk Savaş atmosferinde Sovyetler'e davet edilmesine neden olmuştur. Davet amacına ulaşmasa da Fischer'ın kendisi için belirlediği hedeflere olanak sağlamış ve dünya şampiyonluğuna giden süreç bu şekilde başlamıştır.⁸⁴ 1972 Dünya Şampiyonası'na kadar olan süreç boyunca Fischer, ulaşılması güç bir profil sergilemiştir. Öyle ki, birçok turnuvaya katılım göstermesi nedeniyle seyahate fazla zaman harcamış ve ABD'de olduğu süre boyunca ise kendisini evine hapsetmiştir.⁸⁵

Fischer, satranç temelinde kendi kişisel gelişimini hızlandırmak ve dünyanın en iyisi konumunda bulunan Sovyet satrancını anlamlandırmak için Sovyet menşeli birçok eseri incelemiştir. "Soviet School of Chess" ve "Questions of Modern Chess Theory", bu eserlerden en önemlileridir. Satranç dünyasına yenilikçi bir bakış açısıyla yaklaşan bu eserlerin en büyük ortak özelliği, Sovyetler'in sosyalist kültürel gelişiminin mantıksal bir sonucu olarak dünya satrancının zirvesine yükselişini vurgulayarak propagandist bir yaklaşım sergilemesi olmuştur.⁸⁶

Fischer, dünya şampiyonluğuna kadar olan dönemde katıldığı uluslararası turnuvalarda Sovyetler'in hileye başvurduğunu savunmuştur. Çuraçao'da düzenlenen 1962 Dünya Şampiyonası Adaylar Turnuvası'nda Sovyet yarışmacıların diğer adayları manipüle ettiğini belirten Fischer, bu konuda "Sports Illustrated" dergisine yazdığı makalede "*Bir oyuncunun devam etmekte olan bir oyun sırasında oyunu tartışması,*

⁸² <https://spectrum.ieee.org/0519pastforward>, Erişim tarihi: 10 Mayıs 2020.

⁸³ <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1982/06/07/us-blocks-shipment-of-chess-playing-computer-to-soviet-union/42d5a437-c5fc-4b60-b9b0-b9d17a5f81f5/>, Erişim tarihi: 10 Mayıs 2020.

⁸⁴ Frank Brady, *Bobby Fischer: Profile of a Prodigy*, Dover Publications, New York 1989, 2-19.

⁸⁵ Brady, *Endgame: Bobby Fischer's Remarkable Rise and Fall - from America's Brightest Prodigy to the Edge of Madness*, 255.

⁸⁶ Brady, 126-127.

oyun hakkında başka bir oyuncuyla veya herhangi biriyle konuşması kesinlikle kurallara aykırıdır. Satranç kitaplarını okuyabilecek kadar Rusça çalıştım ve ne söylediklerini kolaylıkla anlayabiliyorum. ...Rusçam mükemmel değil ama inanın bana hava durumu hakkında konuşmuyorlardı.” şeklinde açıklama yapmıştır.⁸⁷ Viktor Korchnoi, daha sonra yaptığı bir röportajda Fischer’ı desteklemiş ve manipülasyonun aynı zamanda kendisine karşı da uygulandığını söylemiştir.⁸⁸ Fischer, süregelen yıllarda Sovyet satrancını eleştirmeye devam etmiş ve “*Onlar satrancı sıkıcı ülkelerindeki sıkıcı maçlarıyla ve sıkıcı oyun yöntemleriyle öldürdüler*” yorumunu yapmıştır.⁸⁹

Bobby Fischer’ın annesi Regina Fischer, hayatı boyunca sosyal adalet ve barış konularında aktivist bir tutum sergilemiştir. Bu nedenle, Soğuk Savaş’ın depresif atmosferinde Amerikan hükümeti tarafından yakın takibe alınmıştır. Bobby Fischer hayata gelmeden önce, Ekim 1942’de FBI gözetimi altına alınan Regina Fischer, Sovyetler’de üst düzey bilimsel eğitim alması, çeşitli komünist oluşumlarla ilişkisi olması nedeniyle kendisine Amerikan hükümeti tarafından şüpheli bir tutumla yaklaşmıştır. Nitekim FBI, kendisi hakkında 994 sayfadan oluşan bir dosya hazırlamıştır. Bu bağlamda kendisinin Sovyet casusu olup olmadığını tespit etmek amacıyla birçok kişiyle görüşülmüş ve hakkında kişilik özellikleri, aile ve meslek ilişkileri, zihinsel sağlığı dahil olmak üzere birçok rapor hazırlanmıştır.⁹⁰

Fischer, dünya şampiyonu olmasından 1992’de Yugoslavya’da Spassky ile olan gayri resmi karşılaşmaya kadar herhangi bir karşılaşmaya katılım göstermemiştir.⁹¹ Daha sonra ambargo kararına uymaması nedeniyle ABD’nin aldığı tutuklama kararı yüzünden kaçak hayatı yaşamıştır. Bu süreçte Macaristan ve Filipinler’de yaptığı çeşitli radyo yayınlarında anti-semitik ve anti-Amerikan tutumunu açıkça belli etmiştir. 11 Eylül 2001 tarihinde ABD’ye yönelik terör saldırılarına “*Bu harika bir haber. Amerikan rüyasını bitirmenin vakti geldi. Bir*

⁸⁷ sportsillustrated.cnn.com/vault/article/magazine/MAG1074080/, Erişim tarihi: 5 Mayıs 2020.

⁸⁸ Viktor Korchnoi’nin bu konu hakkındaki röportajı için bkz. Böhm-Jongkind, 36-38.

⁸⁹ Johnson, 199.

⁹⁰ Joseph G. Ponterotto, *A Psychobiography Of Bobby Fischer: Understanding the Genius, Mystery, And Psychological Decline Of A World Chess Champion*, Charles C Thomas Publisher, Springfield 2012, 33-39

⁹¹ Bobby Fischer’ın karşılaşmalarının incelemeleri için bkz. Andrew Soltis, *Bobby Fischer Rediscovered*, BT Batsford, London 2003; Karsten Müller, *Bobby Fischer: The Career and Complete Games of the American World Chess Champion*, Russell Enterprises Inc, Milford 2009.

kerede ve herkes için! İşte bu, ABD bile olsanız, 'ne ekersen onu biçersin' lafının doğruluğunu gösteriyor. ...ABD ve İsrail yıllardır Filistinlileri katlediyorlar. Şimdi bu ABD'ye geri dönüyor. ...ABD, yalanlara ve hırsızlığa dayanmaktadır. ABD için yaptıklarına bir bakın. ABD bir Amerikan futbolu, beysbol imajına sahip bir ülkeydi, kimse entelektüel bir ülke olarak düşünmüyordu. Ben tüm bunları tersine çevirdim değil mi? Onların işine yarıyordum çünkü o dönem Soğuk Savaş vardı. Şimdi olmadığı için işlerine yaramıyorum. Yaptığım her şeyi silmek istiyorlar. Amaçları beni hapse atmak.” şeklinde yorum yapmıştır.⁹² Bu radyo yayını sonrası kaçak hayatını sürdüren Fischer, Amerikan ve Yahudilik aleyhtarı yayınlarını da sürdürmüştür.

Fischer, 13 Temmuz 2004 tarihinde Japonya'dan Filipinler'e geçmeye çalışırken pasaportunun geçersiz olması nedeniyle Japon yetkililer tarafından tutuklanmış ve dokuz aylık bir gözaltı süreci yaşamıştır. Bu süreç içerisinde Fischer'ın ABD'ye iade edilmemesi için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Fischer, Tokyo'daki ABD Büyükelçiliği'ne ve ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell'a vatandaşlıktan çıkarılmasının onaylaması için birtakım mektuplar yazmış ancak bu mektuplara yanıt alamamıştır.⁹³ Özellikle Japonya Satranç Derneği Başkanı Miyoko Watai'nin Fischer ile nişanlanması, kamuoyu tarafından sınır dışı işlemlerini etkilemeye yönelik bir girişim olarak yorumlanmıştır. Buna rağmen Watai, bu iddiaları reddetmiştir. Aynı zamanda Almanya başta olmak üzere diğer ülkelere⁹⁴ sığınma başvurusu yapılmıştır.⁹⁵ Bu başvurulara 1972'deki şampiyonluk mücadelesinin gerçekleştiği İzlanda olumlu yanıt vermiştir. Böylece İzlanda'ya gönderilen Fischer, 2005 yılında bu ülkenin vatandaşlığına geçmiştir. Fischer'ın İzlanda'da bulunan hayran ve destekçileri bu süreçte oldukça işlevsel olmuştur. Ancak Amerikan ve Yahudi aleyhtarı söylemleri süren Fischer, zamanla çevresinde bulunan destekçilerinin birçoğuna yabancılaşmıştır.

İzlanda vatandaşlığına geçtikten sonra durgun bir yaşam süren Fischer, 17 Ocak 2008 tarihinde böbrek yetmezliği sebebiyle hayatını kaybetmiştir.⁹⁶ Böylece

---

⁹² Renzo Verwer, *Bobby Fischer for Beginners: The Most Famous Chess Player Explained*, New In Chess, Alkmaar 2014, 64-65; Ayrıca tüm röportajın ses kaydı için bkz. http://fischer-interviews9.tripod.com/sounds/fl9_1.mp3, Erişim tarihi: 5 Mayıs 2020.

⁹³ Brady, *Endgame: Bobby Fischer's Remarkable Rise and Fall - from America's Brightest Prodigy to the Edge of Madness*, 412-414.

⁹⁴ Küba, Kuzey Kore, Libya, İran, Venezuela, İsviçre, Karadağ, Filipinler, İzlanda.

⁹⁵ Böhm-Jongkind, 153-156.

⁹⁶ Ponterotto, 146.

Soğuk Savaş döneminde “kahraman” olarak anılan Fischer, ırkçı ve ayrıştırıcı söylemleri nedeniyle son yıllarını İzlanda vatandaşı olarak geçirmiş, sansasyonel hayatı birçok araştırma ve makaleye konu edilmiştir.

Sonuç

Soğuk Savaş, Avrupa ve dünya için 20. yüzyıl tarihinin belirleyici bir dönemidir. Bu dönem, iki kutuplu dünya düzenine ve iki farklı ideolojik blok haline gelen Doğu ve Batı'nın mücadelesine sahne olmuştur. Avrupa, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bölünmüş, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler ise iki süper güç olarak birbirlerinin insan hakları, yaşam tarzları, özgürlükleri hakkındaki felsefelerine karşı çıkmıştır. Soğuk Savaş'ın önemi, milyonlarca insanın hayatında kalıcı bir iz bırakması ve bugünün siyasi olaylarında hala etkisini hissettirmesi açısından yadsınamaz konumdadır.

ABD ve Sovyetler arasındaki rekabette, uygulanan propaganda faaliyetleri ile kışkırtıcı bir politika izlenmiş ve buna bağlı olarak her iki ülkenin birbirine üstünlük kurması gereksinimi ortaya çıkmıştır. Siyasi, politik, askeri unsurlara ağırlık veren propaganda faaliyetleri, aynı zamanda bilimsel, teknolojik, sportif ve kültürel rekabete de yer vermiştir. Bu alanlarda elde edilen başarılar, sosyalizm ve kapitalizm ile bağdaştırılarak ideolojik bir temele yansıtılıp kamuoyuna sunulmuştur.

ABD ve Sovyetler, bu dönemde kendileriyle özdeşleştirilen sportif faaliyetlere yönelmiş ve bu alandaki başarılarını kitle iletişim araçlarını kullanarak yüceltmıştır. ABD, beysbol ve Amerikan futbolu gibi sporlarda farkındalık yaratırken, Sovyetler ise bale, buz hokeyi, satranç alanlarında başarısını sürdürmüştür. Böylece bu spor dalları her iki ülke için de “ulusal” bir nitelik kazanmıştır. Özellikle Sovyetler, sportif alandaki çalışmalara yoğun ilgi göstermiş ve farklı spor dallarını kooperatifleştirerek sporcuların gelişimine katkı sağlamayı amaçlamıştır. Örneğin, buz hokeyi takımı “Kızıl Ordu”nun eğitiminde, düşünsel ve taktiksel niteliklerin geliştirilmesi amacıyla Anatoly Karpov gibi satranç ustalarından yararlanılmıştır.⁹⁷

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurumsal bir nitelik kazanan Satranç Dünya Şampiyonaları, sürekli Sovyetler hegemonyası altında geçmiştir. Nitekim 1972'ye kadar olan satranç şampiyonalarının hepsini Sovyet vatandaşları kazanmıştır. Böylece

---

⁹⁷ Gabe Polsky (yön.), Gabe Polsky-Jerry Weintraub-Liam Satre Meloy (yap.), *Red Army*, Sony Pictures Classics, 2014.

Sovyetler, satrancı kullanarak ABD karşısında kültürel ve sportif üstünlüğünü kanıtlama gayreti içine girmiştir.

Bobby Fischer'in üst üste elde ettiği bireysel başarılar, 1972 Dünya Satranç Şampiyonası'na giden süreçte yıldızlaşmasına ve Sovyetler'in bu alandaki üstünlüğünün sona erebileceği düşüncesinin yayılmasına neden olmuştur. 1971'de Buenos Aires'te düzenlenen Adaylar Finali'ni Fischer'in kazanması ve dünya finalinde Boris Spassky'nin rakibi olması, kamuoyunun satranca olan ilgisini arttırmıştır. Böylece Soğuk Savaş'ın sportif ve kültürel rekabet ortamında bir dönüm noktası olarak görülmeye başlanan satranç, Bobby Fischer ile yeni bir ivme kazanmıştır.

İzlanda'nın Reykjavik şehrinde düzenlenen dünya şampiyonası, Bobby Fischer'in galibiyeti ile sonlanmıştır. "Soğuk Savaş'ın üstün sanat eseri" olarak adlandırılan bu karşılaşma⁹⁸, ABD tarafından Sovyetler aleyhine propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Öyle ki bu galibiyet, Sovyetler'e karşı elde edilen politik bir zafer olarak lanse edilmiştir. Sovyetler'deki muhalif kesim bile Fischer'in zaferini ülke sisteminin çöküşü için bir metafor olarak görmüştür.⁹⁹

Sovyetler genelinde satranç oynamanın "ulusal bir politika" ve halkın her kesimin dahil olduğu kültürel bir aktivite haline geldiği¹⁰⁰ düşünüldüğünde ülke genelinde yarattığı etkinin büyük olacağı tahmin edilmiştir. Bu etkinin kamuoyunda yayılmasını engellemek için Sovyet medya araçlarında mümkün olduğunca kısıtlı bir bilgi verme süreci yaşanmıştır. Bu işleyiş göz önüne alındığında Sovyet medyasının süreç değil sonuç odaklı olduğu ve propagandist bir politika izlediği anlam kazanabilir.

Karşılaşmanın üzerinde toplanan ilginin sebebi, siyasi ve politik faaliyetlerin iyimser bir nitelik kazandığı Soğuk Savaş'ın yumuşama döneminde gerçekleşmesi olarak gösterilebilir. Nitekim kültürel ve sportif faaliyetler, politika ile kıyaslandığında daha birleştirici ve evrensel bir yapıdadır. Satranç ise bu dönemde kazandığı evrensel ilgi sebebiyle ABD ve Sovyetler tarafından ideolojik üstünlüğün kanıtlanmasında aracı olarak görülmüş olabilir.

---

⁹⁸ Johnson, 163.

⁹⁹ Garry Alan Fine-Harvey Young, "Still Thrills: The Drama Of Chess, *The Drama Review*, C. 58, S. 2, 2014, 93.

¹⁰⁰ Brady, *Endgame: Bobby Fischer's Remarkable Rise and Fall - from America's Brightest Prodigy to the Edge of Madness*, 54.

Fischer'in 1975'te düzenlenen Dünya Satranç Şampiyonası'na katılmaması sonucu Anatoly Karpov'un dünya şampiyonu ilan edilmesiyle başlayan yeni süreç, Soğuk Savaş'ın bitimine kadar Sovyet üstünlüğünde geçmiştir. Ancak bu üstünlük, yumuşama döneminin ikili ilişkileri geliştirmesi ve medyanın ilgisini azaltması nedeniyle kamuoyunda eskisi kadar etkili olamamıştır.

Soğuk Savaş'ın karamsar atmosferi, halkın büyük bir kesimini psikolojik ve sosyal bakımdan etkilemiştir. ABD ve Sovyetler arasındaki gerginliğin en çok hissedildiği dönemde yetişen Fischer, dolayısıyla bu süreçten oldukça etkilenmiştir. Annesi Regina Fischer çevresinde gelişen olaylar, FBI ve KGB'nin faaliyetleri, İsrail'in kuruluşunu izleyen süreç, kendisinin siyasi düşüncesinin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. "Philadelphia Inquirer" gazetesi, FBI belgelerine dayanarak yayımladığı bir haberde Bobby Fischer'in FBI tarafından 30 yıl boyunca izlendiğini iddia etmiştir.¹⁰¹ Soğuk Savaş atmosferinde yaşadığı çocukluk ve satranç hayatı göz önüne alındığında Bobby Fischer'in erken yaşta geliştirdiği ve 1972 Dünya Şampiyonası'nı kazanmasıyla dışa vurduğu Yahudi ve Amerikan aleyhtarı tutumun sebebi kavranabilir.

Bir "satranç" oyununa benzetilen Soğuk Savaş, satrancın üstünlük kurmak amacıyla kullanılmasıyla nesnel bir anlam kazanmıştır. Satranç gibi bir oyunun, politik nitelik kazanması Soğuk Savaş rekabet ortamının ne denli büyük bir alanı kapsadığına örnek olarak gösterilebilir. Bobby Fischer ve Boris Spassky çevresinde gelişen sürecin iki ülke arasında tamamıyla "soğuk" bir savaş yaratması, üstünlük kurma mücadelesinde her türlü fırsatın değerlendirildiğini gözler önüne sermektedir.

Soğuk Savaş sürecinin rekabet ortamında iki ülke arasındaki propaganda faaliyetleri, konu alanı bakımından çeşitlilik göstermektedir. Her bir konunun odak noktası yapılarak derin bir incelemeye tabi tutulması, Soğuk Savaş döneminde oluşturulmaya çalışılan "ben daha üstünüm" algısının kavranmasına daha iyi katkı sunacaktır.

Kaynakça

A. Kitaplar

Acar, Cemal, *Süper Güçlerin Hakimiyet Kavgası*, AS-TEK Yayınları, Ankara 1991.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.

---

¹⁰¹ *Milliyet*, 19 Kasım 2002, 3.

Böhm, Hans – Jongkind, Kees, *Bobby Fischer: The Wandering King*, BT Batsford, London 2003.

Brady, Frank, *Bobby Fischer: Profile of a Prodigy*, Dover Publications, New York 1989.

Brady, Frank, *Endgame: Bobby Fischer's Remarkable Rise and Fall - from America's Brightest Prodigy to the Edge of Madness*, Broadway Books, New York 2011.

Cohen, Warren I., *America in the Age of Soviet Power (1945-1991)*, Cambridge University Press, New York 1995.

Eidinow, John – Edmons, David, *Bobby Fischer Goes to War*, Faber & Faber, London 2004.

Gulko, Boris – Popov, Vladimir – Felshtinsky, Yuri – Kortschnoi, Viktor, *The KGB Plays Chess: The Soviet Secret Police and the Fight for the World Chess Crown*, Russell Enterprises Inc, Milford 2010.

Holloway, David, "Nuclear Weapons and the Escalation of the Cold War, 1945-1962", *The Cambridge History of the Cold War*, C. 1, ed. Odd Arne Westad-Melvin Leffler, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Johnson, Daniel, *White King and Red Queen: How the Cold War Was Fought On The Chessboard*, Houghton Mifflin Company, Boston 2008.

Kingleberger, Charles P., *Marshall Plan Days*, Allen&Unwin, Boston 1987.

Kissinger, Henry, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002.

Kurt, Mustafa Cankurt, "Soğuk Savaş Döneminde Propaganda", *İletişim ve Propaganda*, ed. Mustafa Karaca-Caner Çakı, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya 2018, ss. 227-252.

Maurous, Andre – Aragon, Louis, *Amerika-Rusya (1917-1960), Paralel Tarih ve Görüşmeler*, çev. Galip Üstün, C. 2, Cem Yayınevi, İstanbul 1966.

Millar, Thomas B., *The East-West Strategic Balance*, George Allen & Unwin, London 1981.

Müller, Karsten, *Bobby Fischer: The Career and Complete Games of the American World Chess Champion*, Russell Enterprises Inc, Milford 2009.

Oğuz, Orhan, *Marshall Planı*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1996.

Parry-Giles, Shawn J., *The Rhetorical Presidency, Propaganda, and the Cold War, 1945-1955*, Praeger Publishers, Westport 2002.

Ponteretto, Joseph G., *A Psychobiography Of Bobby Fischer: Understanding the Genius, Mystery, And Psychological Decline Of A World Chess Champion*, Charles C Thomas Publisher, Springfield 2012.

Sander, Oral, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1979.

Sarıнай, Yusuf, *Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve NATO'ya Girişi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Sever, Ayşegül, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, Boyut Yayınları, İstanbul 1997.

Soltis, Andrew, *Bobby Fischer Rediscovered*, BT Batsford, London 2003.

Sverisson, Gardar, *Bobby Fischer The Final Years: A Personal Memoir*, Ugly Publishing, Reykjavik 2019.

Timman, Jan, *The Longest Game: The Five Kasparov – Karpov Matches for the World Chess Championship*, New in Chess, Alkmaar 2019.

Truman, Harry S., *Strictly Personal and Confidential, The Letters Harry Truman Never Mailed*, ed. Monte M. Poen, University of Missouri Press, Missouri 1999.

Verwer, Renzo, *Bobby Fischer for Beginners: The Most Famous Chess Player Explained*, New In Chess, Alkmaar 2014.

Vigevano, Guido, *The Bomb and European Security*, C. Hurts & Company, London 1983.

Zubok, Vladislav M., "Stalin and the Nuclear Age", *Cold War Statesman Confront the Bomb: Nuclear Diplomacy Since 1945*, ed. John Lewis Gaddis-Philip H. Gordon-Ernest R. May-Jonathan Rosenberg, Oxford University Press, Oxford 1999, ss. 39-61.

B. Makaleler

Aras, Harun, "Soğuk Savaş Döneminden Günümüze Rusya'nın Nükleer Faaliyetleri ve Politikaları", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2, 2019, ss 14-23.

Ataöv, Türkkaya, "Marshall Planı'ndan NATO'nun Kuruluşuna Kadar Soğuk Harp", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 23, S.3, 1968, ss. 275-310.

Bespeka, Vadym, "USA propaganda in Cold War period: formation of the image of enemy in face of the USSR", *SKHID*, S. 6 (164), 2019, ss. 44-52.

Birol, Ali Fuat, "Estetik, İktidar ve Uluslararası İlişkiler", *Mukaddime*, C. 10, S. 1, 2019, ss. 321-334.

Brown, Trevor, "The American and Soviet Cold War Space Programs", *Comparative Strategy*, C. 30, S. 2, 2011, ss. 177-185.

Denk, Erdem, "Bir Kitle İmha Silahı Olarak Nükleer Silahların Yasaklanmasına Yönelik Çabalar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 66, S. 3, 2011, ss. 93-136.

Erhan, Çağrı, Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 51, S. 1, 1996, ss. 275-287.

Erkan, Ayça Ülker, "Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği Arasındaki Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Dış Politikası", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 1, 2010, ss. 183-194.

Fedorov, Alexander, "The Western World in the Soviet cinema during the Cold War", *Propaganda in the World and Local Conflicts*, C. 2, S. 2, 2014, ss. 109-139.

Fine, Garry Alan – Young, Harvey, "Still Thrills: The Drama Of Chess", *The Drama Review*, C. 58, S. 2, 2014, ss. 87-98.

Günek, Abdulsamet, "Amerikan Kamu Diplomasisinin Üç Evresi: Propaganda, Geleneksel Kamu Diplomasisi ve Stratejik İletişim", *The Journal of Social Sciences*, C. 2, S. 3, 2018, ss. 54-71.

İnceoğlu, Çağrı, "Sovyet Propaganda Animasyonlarında Batı ve Batılı İmgesi", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, S. 19, 2013, ss. 23-40.

Karaosmanoğlu, Ali L., "NATO'nun Dönüşümü", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C. 10, S. 14, 2014, ss. 3-38.

Kindleberger, Charles P., "The Marshall Plan and the Cold War", *International Journal*, C. 23, S. 3, 1968, ss. 369-382.

Koman, Rita G., "Man on the moon: The U.S. Space Program as a Cold War Maneuver", *OAH Magazine of History*, C. 8, S. 2, 1994, ss. 42-50.

Kunz, Diane B., "The Marshall Plan reconsidered: a complex of motives", *Foreign Affairs*, C. 76, S. 3, 1997, ss. 162-170.

McLellan, Richard, "Cold War Chess", *Prairie Schooner*, C. 35, S. 2, 1961, ss. 177-179.

Moul, Charles C. – Nye, John V.C., "Did the Soviets collude? A statistical analysis of championship chess 1940-1978", *Journal of Economic Behaviour & Organization*, S. 70, 2009, ss. 10-21.

Nietzel, Benno, "Propaganda, psychological warfare and communication research in the USA and the Soviet Union during the Cold War", *History of the Human Sciences*, C. 29, S. 4-5, 2016, ss. 59-76.

Opie, Redvers, "Amerikan Yardımı ve Kalkınma Meselesi", çev. Cemal Mihçioğlu, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, 1953, ss. 85-110.

Özçağlayan, Mehmet – Apak, Dilhan, "Soğuk Savaş Yıllarında Algı Yönetimi, Haber ve Propaganda İlişkisi", *Marmara İletişim Dergisi*, C. 28, 2017, ss. 107-130.

Öztürk, Gülcennet, "Bir propaganda aracı olarak radyo", *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 3, 2017, ss. 157-164.

Shaw, Tony, "Martrys, miracles, and Martians: Religion and cold war cinematic propaganda in 1950's", *Journal of Cold War Studies*, C. 4, S. 2, 2002, ss. 3-22.

Suvla, Refii Şükrü, "Türkiye ve Marshall Planı I", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 10, S. 1-4, Ocak 1949, ss. 145-165.

Şahan, Süleyman, "Sovyetler Birliği'nde Batı Blok'unun Radyo Yayınlarının Karikatürler Üzerinden Eleştirisi", *TRT Akademi*, C. 5, S. 9, 2020, ss. 270-291.

Tamer Torun, Aytül – Koçak Oksev, Birgül, "Soğuk Savaş Yıllarında ABD İletişim Araştırmaları: Türkiye'de Radyo Dinleme Raporunun Analizi", *TRT Akademi*, C. 5, S. 9, 2020, ss. 162-181.

Waltz, Kenneth N., "Nuclear Myths and Political Realities", *American Political Science Review*, C. 84, S. 3, 1990, ss. 730-745.

Washburn, John N., "Sport as a Soviet Tool", *Foreign Affairs*, C. 34, S. 3, 1956, ss. 490-499.

Whitton, John B., "Cold war propaganda", *American Journal of International Law*, C. 45, S. 1, 1951, ss. 151-153.

Yaman, Ahmet Emin, “Kore Savaşı’nın Türk Kamuoyuna Yansıması”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 10, S. 37-38, 2005, ss. 231-245.

Yıldırım, Emek, “Sovyetler Birliği’nde Propaganda ve Proleter Hegemonik İdeolojinin Kurulumu Üzerine”, *Doğu-Batı Dergisi*, S. 16, 2014, ss. 271-293.

C. Tezler

Hays, Peter L., *Struggling Towards Space Doctrine: U.S. Military Space Plans, Programs, And Perspectives During The Cold War*, Tufts University The Fletcher School of Law and Diplomacy, Degree of Doctor of Philosophy in International Relations, Massachusetts 1994.

Hudson, Michael Andrew, *Storming Fortresses: A Political History Of Chess In The Soviet Union, 1917-1948*, University of California Department of History, Degree of Doctor of Philosophy in History, Santa Cruz 2013.

Rockwell, Treavor Sean, *Space Propaganda “For All Mankind”: Soviet and American Responses to the Cold War, 1957-1977*, University of Alberta Department of History and Classics, Degree of Doctor of Philosophy in History, Alberta 2012.

D. İnternet Kaynakları

http://fischer-interviews9.tripod.com/sounds/fl9_1.mp3, Erişim tarihi: 5 Mayıs 2020.

<https://spectrum.ieee.org/0519pastforward>, Erişim tarihi: 10 Mayıs 2020.

<http://sportsillustrated.cnn.com/vault/article/magazine/MAG1074080/>, Erişim tarihi: 5 Mayıs 2020.

http://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/11/111129_svetlana_stalinsdaughter, Erişim tarihi: 27 Nisan 2020.

<https://www.chess.com/article/view/usa-ussr>, Erişim tarihi: 2 Mayıs 2020.

<http://www.scientificamerican.com/article/apollo-moon-khrushchev/>, Erişim: 24 Nisan 2020.

<http://www.theguardian.com/artanddesign/shortcuts/2016/jan/24/racial-harmony-in-a-marxist-utopia-how-the-soviet-union-capitalised-on-us-discrimination-in-pictures>, Erişim tarihi: 30 Nisan 2020.

<https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1982/06/07/us-blocks-shipment-of-chess-playing-computer-to-soviet-union/42d5a437-c5fc-4b60-b9b0-b9d17a5f81f5/>, Erişim tarihi: 10 Mayıs 2020.

yevgeniyfiks.com/section/408212-The-Wayland-Rudd-Collection-2014.html, Erişim tarihi: 30 Nisan 2020.

E. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

Milliyet

New York Times

F. Belgeseller

Polsky, Gabe (yön.), Polsky, Gabe – Weintraub, Jerry – Meloy, Liam Satre (yap.), *Red Army*, Sony Pictures Classics, 2014.

Cezayir Gezi Notları (27 Ocak-6 Şubat 2020)

Adnan ADIGÜZEL
Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve
Sanatları Bölümü, Eskişehir Türkiye
adiguzela63@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4818-4051

Cezayir Tarihine Dair Kısa Notlar

Cezayir, Mısır'dan Atlas Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika'nın (Mağrib) ortalarında yer almaktadır. Belki de bundan dolayı tarihte buraya Mağribu'l-Evsat (Orta Mağrib) denilmiştir. Bölgenin Müslümanlar tarafından fethi Hz. Osman döneminde başlamıştır. Bölge hicrî birinci yüzyıl ortalarında tamamen Müslümanların eline geçmiş ve aynı zamanda burada İslamlaşma da başlamıştır. Genel anlamda Emeviler sonrasında burada Haricî Rüstemîler, Fatimîler, Hammadîler, Murabıtlar, Muvahhidler, Zeyyânîler gibi hanedanlıklar hâkim olmuştur.

88

Öte yandan 16. yüzyıl başlarında bölgedeki devletler zayıflamış, hatta dağılmaya başlamıştır. Bundan yararlanan İspanyollar bölgedeki önemli şehirlerden Bicâye, Vehran ve Tilimsân gibi şehirleri işgal etmişlerdir. Aynı dönem Türk denizciler Oruç ve Hızır (Barbaros) kardeşler bölgeye gelmişler ve Cerbe Adası'na yerleşmişlerdir. Cezayirlilerin kendilerinden yardım istemesi üzerine, Cezayir ve Şerşel'deki İspanyolları bölgeden çıkarmışlardır. Oruç Reis birçok kıyı şehri yanında Tilimsân'ı da İspanyollardan almış ve daha sonra şehri savunurken şehit olmuştur (1518). Hızır Reis Osmanlı Devleti hükümdarı Yavuz Sultan Selim'e (1512-1520) bağlılığını bildirmiş ve İstanbul'dan da yardım almaya başlamıştır. Hızır Reis'e Yavuz tarafından Hayreddin lakabı verilmiş ve o Cezayir'in hâkimi olarak kabul edilmiştir. Yavuz Sultan Selim onu asker ve askeri teçhizatla desteklemiştir. Barbaros Hayreddin Paşa kısa zamanda bölgede güçlü bir donanma oluşturmuştur. Barbaros bu arada Endülüs Müslümanlarına da umut olmuş, onlardan on binlercesini kurtararak Cezayir'e getirmiştir. Barbaros, Yavuz Sultan Selim'den sonra Kanunî tarafından

Cezayir Beylerbeyi olarak atanmış, daha sonra da Osmanlı Devleti'nin kaptan-ı deryası olarak görevlendirilmiştir.¹

Cezayir, 16. yüzyıl başında Osmanlı Devleti'nin yönetimine girmiştir. Barbaros Hayreddin Paşa'nın gayretleriyle Kuzey Afrika kıyılarında başlayan İspanyol ve diğer Avrupalı Hıristiyanların işgaline son verilmiştir. Böylece bölgenin Müslüman kalmasında önemli bir katkı sağlanmış, zaman zaman da Mağrib'e (Fas) destek verilmiştir. Ancak yaklaşık 300 yıl sonra, Osmanlı Devleti'nin de zayıflamasıyla (1830-1860) Cezayir, 19 yy. başlarında Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Burada İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan bağımsızlık mücadelesi çok kanlı bir şekilde bastırılmaya çalışılmıştır. Bir milyondan fazla Cezayirlinin şehit olduğu mücadele sonunda, 1962'de Cezayir bağımsızlığına kavuşmuştur. Ancak, yüz yıldan fazla süren işgal sırasında Cezayir dil, kültür ve medeniyet anlamında büyük kayıplara uğramıştır. Ülkede Fransız kültürü yerleştirilmeye çalışılmış, Arapça adeta ikinci dil durumuna düşmüştür. Şehirler baştan başa Fransız mimari tarzına göre şekillendirilmiş, Osmanlı mimarî izleri tamamen silinmeye çalışılmıştır. Bugün Osmanlı Devleti'nin üç asırdan fazla hakim olduğu bu ülkede Osmanlı hatırasını gösteren mimarî yapıları görmek neredeyse imkansız hale gelmiştir. Okullarda ya da dışardaki insanlar arasında hemen herkes Fransızca konuşabilmekteyken, fasih Arapça konuşan kimse bulmak çok zordur. Ülkedeki kitap ve süreli yayınların da Fransızca ağırlıklı oluşu hemen dikkat çekmektedir. Hatta Cezayir Havaalanı içindeki gazete ve kitap satış yerlerindeki kitap ve gazetelerin neredeyse tamamı Fransızcadır. Arapça yayın sadece numunelik birkaç gazete ve kitapla sınırlıdır. Ancak her şeye rağmen Cezayir halkının Osmanlı ve Türkiye sevgisi bugün de devam etmektedir. On günlük izlenimimizde gördüğümüz kadarıyla, Cezayir'de Türkiye'den gelmiş biri olmak sevilmeniz ve sıcak bir ilgi görmeniz için yeterlidir.

Cezayir Afrika kıtasında, Akdeniz kıyılarından Büyük Sahrâ'nın güneyine doğru uzanan, alan bakımından Afrika'nın en geniş ülkesidir. Akdeniz kıyısında Tunus, Libya, Nijer, Mali, Moritanya ve Fas ile çevrilidir. Yüzölçümü Türkiye'nin

---

¹ Barbaros Hayreddin Paşa'nın bölgedeki faaliyetlerini ve buranın Osmanlı hâkimiyetine geçişini onun hatıralarından okuyabiliriz. Bk. Seyyid Murâdî Reis, *Kaptan-ı Derya Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hatıraları (Gazavât-ı Hayreddin Paşa)*, Sadeleştiren: Osman Erdem, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2014.

yaklaşık dört katı kadardır (2.382.000 km²). Ülkenin nüfusu ise bugünkü rakamlarla 40 milyon civarındadır. Cezayir'in başkent Cezayir'den başka otuz kadar vilayeti, iki yüz civarında da ilçesi bulunmaktadır. Ancak şehirlerin ve nüfusun büyük bir kısmı Akdeniz sahili boyunca uzanan bölgede yer almaktadır.

Pandemi Öncesi Cezayir Gezimiz

2020 yılı başında yani Barbaros Hayreddin Paşa'nın bölgeye hâkim olmasından 500 sene sonra Cezayir'i ziyaret etmek nasip oldu. Bu vesileyle Cezayir'de Barbaros'un torunları olarak onun hatırasıyla oluşan güzellikleri bir nebze tanımış ve tatmış olduk. Halkı Müslüman olan ve beş vakit ezan sesini duyduğumuz bir ülkeyi huzur ve güven içinde ziyaret ettik.

Öncelikle ifade edelim ki Cezayir'e ayrıntılı bir plan ve rotamız olmaksızın gittik. Tabii zihnimizde genel hatlarıyla bir rotamız vardı. Ona göre hareket etmeye çalışacaktık. Ama bu rotaya da tam olarak bağlı kalmadık. Yol bizi zihnimizdeki rotadan farklı yönlendirmiş oldu. Tabii yine de genel anlamda gitmek istediğimiz yerlere ve hatta daha da fazlasına gitmek nasip oldu. Çoğu zaman olduğu gibi yola çıkınca yol bizi hesap etmediğimiz yerlere götürdü. Sonuçta on günlük yoğun gezimiz esnasında Cezayir merkezden, önce en batıya ve sonra da en doğuya kadar hızlı bir gezi yapmış olduk.

Cezayir gezimizde kalacağımız otelleri ve nereye nasıl gideceğimizi hep yeri ve zamanı gelince sorarak hallettik. Cezayir'de kaldığımız dönemde muhatap olduğumuz herkes sorularımıza şevkle ve zevkle cevap vererek yardımcı oldular. Öyle ki sorularımıza bazen uzun uzun açıklamalarla cevap verdiler, bazen bizzat bizimle yürüyerek gideceğimiz yere kadar götürdüler, bazen de gideceğimiz yere giden araçlara bindirip gönderdiler.

İlk güne dönecek olursak, Cezayir Hava Yolları uçağıyla 27 Ocak sabahı, saat 04.00'da İstanbul'dan hareket ettik ve 06.30'da Cezayir'e indik. Bagajımızı alıp önce Cezayir parası temini için havaalanı içinde para bozdurduk. Dışarı çıktığımızda resmi kurlarla piyasadaki kurun çok farklı olduğunu görmüş olduk. Resmi kura göre 100 Euro yaklaşık 13.000 Cezayir Dinarı iken, piyasada 100 Euro 20.000 Cezayir Dinarı olarak kabul edilmekteydi. Sonraki para bozdurmalarımız ise, esnaftan alışveriş yaparken doğrudan piyasa şartlarına göre gerçekleşmiş oldu.

Havaalanının içine kadar gelen metro ile Cezayir merkezdeki tren istasyonuna (Aga İstasyonu), oradan da Vehran'a gitmeye karar verdik. Ağır sırt çantalarımızla zorlu bir yürüyüşten sonra metro istasyonuna ulaştık. Buradan merkezdeki *Aga Tren İstasyonu*'na ulaştık. Vehran'a giden ilk tren için biletlerimizi aldık.

Yeri gelmişken Cezayir'deki trenler hakkında biraz bilgi verelim. Birincisi diğerlerine göre daha konforlu, düzenli ve temiz olan birinci sınıf trenler. Sanki bunlar belli saatlerde, günlük birkaç seferle sadece Cezayir - Vehran (Oran) arasında çalışıyor. Türkiye'deki hızlı trenlerin belli hatlarda çalışması gibi. Bu trenle Cezayir - Vehran arası 400 km ve diğerlerine göre daha hızlı ve konforlu bu trenle yaklaşık dört saat civarında bir zamanda gidiliyor. Hızlı tren ücreti de 1.130 Cezayir Dinarı idi. Daha sonra dönüş yolculuğumuzda bir alt düzeydeki ikinci sınıf trenle aynı yolu, yaklaşık yedi saatte, 900 dinara geldik. Cezayir'de bir de üçüncü sınıf trenler var. Bunlar oldukça ucuz ve konforsuz. Vehran'dan üçüncü sınıf trenle Tilimsân'a gittik. Vehran - Tilimsân arası 175 km ve ücreti ise 185 Cezayir Dinarıydı. Bu trenlerin vagon aralıkları oldukça kötü durumda. Buralar sigara içilen, temizlik bakımından çok kötü olan, zaman zaman kapıların açılabilirdiği yerler.

Cezayir *Aga Tren İstasyonu*'ndan sabah saat 10.00'da Vehran yönüne giden trene bindik. Bu trenin Cezayir'in en lüks treni sayıldığını daha sonra öğrendik. Böylece tren yolculuğumuza Cezayir'deki en lüks trenle başlamış olduk. İstasyonda hareket saatini beklerken tanıştığımız genç bir arkadaş, hem istasyonda hem de yol boyunca yanımızdan hiç ayrılmadı. Daima bize yardım etmeye çalıştı. Ülkelerine yeni ve ilk defa gelen birinin ve belki de kendileri için anlamsız olan sorularımızı saatlerce sabırla cevaplandırdı. Bize samimiyetle yoldaş oldu. Onun Cezayir merkezde çalışan genç bir mühendis olduğunu öğrendik. Bizimle aynı trene binerek Vehran'daki bir toplantıya gidiyordu. Yolculuğumuz esnasında onunla Türkiye'den, Cezayir'den konuşarak, çeşitli konularda iki ülke arasında kıyaslamalar yaparak ülkeyi tanımaya çalıştık.

Ülkenin en lüks treni olan bindiğimiz terende, herkesin boş buldukları yere oturdukları bir uygulama vardı. Bilet numarasına göre oturmak diye bir şey söz konusu değildi sanki. Arkadaşımız nereye oturacağımız konusunda ve çantalarımızı taşımamızda bize destek oldu. Birlikte bizim de beğendiğimiz boş bir yere karşılıklı oturduk. Herkesin oturacağı yerin belli olmaması nedeniyle başlangıçta bir kargaşa

yaşanmış olsa da kısa zamanda herkes bir yerlere yerleşmişti. Tabii işin en güzel tarafı, trenin diğer trenlere göre nispeten daha temiz olması ve ayakta yolcu olmamasıydı. Bir de diğer trenlerden farklı olarak burada yolculara mini pet şişelerle su ikram ediliyordu. Tabii ki Türkiye’den giden ve Türkiye’deki hızlı trenle sık sık seyahat eden biri olarak bu bize çok fazla bir şey ifade etmiyordu. Ancak daha sonra diğer trenleri görünce böyle bir yolculuk yapmakla çok iyi bir başlangıç yaptığımızı anlamış olduk.

Nihayet saat 14.30’da Vehran’a ulaştık. Nerede kalacağımız belli olmadığından, öncelikle kalacak bir yer ayarlamamız gerekiyordu. Yol arkadaşımıza Vehran’da tren istasyonu yakınında otel olup olmadığını sorduk. O da bizi tren garının hemen yakınındaki bir otele kadar götürdü. Otel gardan en fazla beş dakikalık kısa bir yürüyüşten sonra ulaşılacak mesafede yer alıyordu. Böylece genç arkadaşına teşekkür edip vedalaşarak burada gördüğümüz ilk otele girdik. Vehran’daki bu otelin “Endülüs” adını taşıması da bizim için ayrıca sıcak bir tercih sebebi oldu. Otelde var olan odalardan bir ikisine bakıp birini tercih edip işlemlerimizi yaptırarak odamıza yerleştik. Aslında bizim herhangi bir otelde aradığımız şey sadece ortalama olarak rahat bir yatak ve duş imkânıydı. Bunu bulunca da gittiğimiz her yerde hızla hiç tereddüt etmeden yerleşiyorduk. Zaten ziyaret ettiğimiz yerlerdeki otellerde sadece gece dinlenmek için kalıyorduk. Otelin yerinin de gezeceğimiz tarihî mekânlara yakın olması önemli bir tercih sebebiydi. Bu tür yerlerde kalmak bizlere, geziye erken saatlerde başlama şansı veriyordu. Vehran’da da çantalarımızı odamıza bırakıp hemen şehir turuna çıktık.

Vehran, daha önce görmediğimiz, bilmediğimiz, ilk defa gittiğimiz bir şehir. Tren garı civarında, sahilden epeyce dik bir şekilde yükselmiş bir tepede bulunan otelden çıkıp eski ve dar sokaklardan yürüyerek Akdeniz sahiline doğru inişe geçtik. Gittiğimiz her yerde olduğu gibi burada da daha çok eski yerleşim yerlerindeki dar sokaklarda gezdik. Daracık sokaklardan geçerek sahile doğru ilerlerken bir yandan da gözlerimiz cami minaresi arıyordu. Ancak kısa zamanda burada genellikle Türkiye’deki gibi minareleri görerek camilerin bulunmasının mümkün olmadığını öğrenmiş olduk. Artık mecburen caminin yerini sorduk ve böylece camiyi bulmuş olduk.

Bölgede camiler çoğu zaman bir sokak arasında, bitişik nizam yapılar arasında sıkıştırılmış ve kapıları doğrudan sokağa açılacak şekilde yapılmış durumdaydı.

Vehran'daki ilk bulduğumuz cami', Peygamberimizin en önemli arkadaşlarından biri olan Sa'd b. Ebî Vakkas'ın (ö. 57/677) adını taşıyordu: "Sa'd b. Ebi Vakkas Mescidi." Anlatıldığına göre bu cami', bölgenin en eski camilerinden biriymiş. Ama sokak arasından bir köşe başında iki yanındaki binalarla bitişik, yola açılan kapısıyla bahçesi olmayan, bizdeki camilerden çok farklı bir yapı. Bizdeki camilerle mimarî farklılıkları yanında, hiç bahçesinin olmayışı, doğrudan sokağa açılan kapılarıyla ayrı bir tarza sahip. Bu aslında Mağrib'te (Fas) de çok sık şekilde gördüğümüz mescit (camii) modeliydi. Gittiğimiz diğer şehirlerde de aynı tarzda, iki yanında bitişik binaların yer aldığı ve kapıları doğrudan sokağa, caddeye açılan birçok mescit bulunduğunu gördük. Muhtemelen Fransız işgali sırasında şehirdeki camilerin bütün arsalarına el konulması yüzünden bu yapılar tamamen binalar arasına sıkıştırılmış kalmış diye düşündük.

Namaz sonrası şehir turuna devam ediyorduk. Trende bize arkadaşlık eden genç, sohbetimiz esnasında Vehran'da lokanta işleten Türklere bahsetmişti. Türklere burada Kafe Barbarossa adıyla döner ve kebab türleri sunan lokanta işlettiklerini öğrenmiştik. Bu ön bilgiyle yolumuz üzerinde Kafe Barbarossa'yı görünce hemen içeri girdik. Gerçekten Türkiye'deki ortalama lokanta tarzında rahat, sakın ve temiz bir lokanta bulmak bizi oldukça sevindirdi. Diğer lokantalara karşı bir çekingenliğimiz varken böyle bir mekân bulmak gerçekten hoş bir tevaful oldu. İçeri girince kendimizi Türkiye'de gibi hissettik. Cezayir'de selam verip Türkçe konuşacak insanları bulmak ne tarifsiz bir güzellikti. Hem yemeğimizi yedik hem de Türkçe sohbet edip ülke hakkında konuşabileceğimiz birilerini bulmuştuk. Tabii yemek dediysek Vehran'da bildiğiniz döner yiyoruz. Lokanta çalışanları daha çok Cezayirli genç hanımlar. Burası birçok yere göre gayet ciddi, disiplinli ve temiz bir müessese. İşletmeciler Yozgat'tan İstanbul'a, oradan da Cezayir'e gelmiş olan kardeşler. İstanbul'da çalışırken, yaşadıkları bir kriz üzerine kader onları buralara atmış. Lokantalarının başka yerlerde şubeleri de varmış. Böylece Cezayir'deki ilk yemeğimizi bir Türk lokantasında yemek nasip oldu.

Eski Vehran sokakları dar, binaları çok büyük/iri ve bitişik nizam yapılmış. Eski şehirde ve sahilde akşama kadar iyice yorgun düşene kadar gezdik. Nihayet akşam olunca müthiş bir yorgunlukla kendimizi otele attık. Sabah kahvaltımızı otele yaptık. Tabii kahvaltı dediysek, bildiğimiz kahvaltılarla karıştırmayalım. Cezayir'de kahvaltı demek genellikle birkaç poğaça ile sütlü kahveden ibaret. Biz de böyle bir

kahvaltıdan sonra erkenden tekrar şehir turuna devam ettik. Bu defa tramvaya binerek şehir dışındaki üniversiteye kadar gittik ve geri döndük. Şehir merkezinde, belki de buranın en büyük camisi olan Abdullah b. Sellam Camii'ni ziyaret ettik. Camiye adını veren Abdullah b. Sellam da (ö. 43/663) Peygamberimizin arkadaşlarından Yahudi asıllı biri. Namaz saati olmadığından cami kapalıydı. Biz de camiye dışarıdan dolaşıp fotoğraflar çekerek oradan ayrıldık. Şehrin eski sokaklarında, çarşı pazarda dolaşıp öğleyin otele dönüp çıkış yaptık.

Vehran tren istasyonundan 13.00'te (28 Ocak 2020) Tilimsân trenine binerek yeni hedefimize doğru hareket ettik. Tilimsân, Cezayir'in batısındaki Mağrib (Fas) sınırına yakın bir noktada ve bölgenin en önemli şehirlerinden biri. Burası Muvahhidlerin mirası üzerine kurulan Zeyyanîler/Abdulvâdîlere (1235-1550) 300 yıldan fazla başkentlik yapmış, daha sonra da 16. yüzyıldan itibaren Osmanlılar döneminde Cezayir'in en önemli merkezlerinden şehirlerinden bir olmuş bir şehir.

Yemyeşil vadilerden, başta zeytin, incir, okaliptus ve diğer Akdeniz iklimi ağaçlarını süzerek Tilimsân'a ulaştık. Trenden inip, istasyondaki güvenlik elemanına kalabileceğimiz bir otel sorduk. Sımsıcak ve samimi bir ilgiyle bizi bir taksiye bindirerek bir otele gönderdi. Fakat gönderdiği otel belli ki Tilimsân'ın en lüks oteliydi. Taksiden inip aynı bölgedeki daha mütevazı bir otelde kalmayı yeğledik. İlginçtir, kaldığımız otelin adı Stambul (İstanbul) idi. Güzel, temiz, gezeceğimiz mekânlara yakın bir otel.

Tilimsân'daki ziyaret edilmesi gereken yerlerden Kayseriyye'yi ziyaret ettik. Murabıtlardan kalan, Ali b. Yusuf b. Taşfin tarafından 1136'da yaptırılmış, adı gibi kendisi de büyük olan "Büyük Cami"yi ziyaret ettik. Bu cami etrafıyla ve iç kullanım alanıyla güzel bir yapı. Ayrıca akşam, yatsı ve sabah namazında okunan Kur'an tilavetleriyle huzur verici, çok hoş bir mekân.

Tilimsân Büyük Camii'nin hemen yakınında çok güzel bir hat müzesi kurulmuş (el-Methafu'l-Umûmi'l-Vatanî li'l-Hattî'l-İslâmî). Müzede hat malzemeleri yanında çok güzel hat sanatı örnekleri sergilenmişti. Aynı bölgede ayrıca Zeyyanîlerden kalan ve restore edilip müze olarak kullanılan bir saray da bulunmaktadır. Burası adeta Endülüs'teki Gırnata Elhamra Sarayı'nın bir parçası niteliğinde bir saraydı. Yine müzenin bir bölümünde tarih boyunca Cezayir'de kullanılan çeşitli kıyafetler sergileniyor. Burada Osmanlı yönetici ve kadınlarına ait

elbiseler de sergilenmişti. Cezayir’de çok az görülen Osmanlıyı hatırlatan birkaç objenin sergilenmesi bizi çok mutlu etmişti. Aynı mekândaki üçüncü bir binada da Zeyyânîlerden kalan bir medrese ve içinde İslami Eserler Müzesi bulunmaktaydı. Müzede çeşitli eserler sergilenmekteydi. Bu müzede çok değişik müzelik eserler içinde, sadece birkaç camekânlı bölmede Osmanlıdan kalma çok da iyi durumda olmayan çini örnekleri vardı. Sonuçta 300 sene burayı yönetmiş olan ecdadımızdan hatıra olarak görebildiğimiz sadece üç beş çini örneği olması acı vericiydi.

Tilimsân’da gezilecek yerlerden biri de Merinîlerin şehir kuşatmasının yıllarca sürmesi dolayısıyla kurdukları ayrı bir şehir olan Mansûre şehir kalıntılarıydı. Burada da neredeyse sadece şehir surları ve şehrin devasa camisinin minaresi kalmış durumda. Tabii mescidin duvarları da yer yer ayakta. Mağrib (Fas) tarzı minarenin ihtişamı hala kendini gösteriyordu.

İki gün boyunca eski şehrin daracık çarşı ve sokaklarında dolaşıp durduk. Renkli çarşılarında ilginç objeler görmeye çalıştık. Her türlü giysinin, balık, tavuk, sebzenin ve daha birçok şeyin iç içe sergilenerek satıldığı çarşılarda dolaştık. Bir sabah namazı sonrasında şehir mezarlığında dolaştım ve kendimi Türkiye’de alışık olduğumuz mezarlık ortamında hissettim. Çünkü Tilimsân’daki mezarlık da ardıc, zeytin, badem ve diğer ağaçlarla Türkiye’deki mezarlıklardan çok da farklı değildi. Yani şehrin ağacı en çok olan mekânıydı burası. Daha sonraki günlerde başka şehirlerde de mezarlık görme imkânımız olmuştu. Buralarda da mezar başlarına dikilen ağaçlar sayesinde mezarlıklar şehrin en yeşil alanını oluşturmuştu. Daha önce gezdiğim Mağrib’te (Fas), Vehran mezarlığında böyle ağaçlık görememiştik. Belki de Cezayir’de Osmanlı eseri olarak kalan en önemli hatıralardan biri bu ortak mezar kültürü. Sonuçta Tilimsân güzel bir şehir.

Niyetimiz Tilimsân’dan tarihte ilk Harici devleti olan Rüstemîler Devleti’nin (777-909) başkenti olarak kurulan Tahert’e (Tihart) gitmekti. Burası sahile çok daha uzak bir noktada yer alan bir şehir. Buraya nasıl gidebileceğimizi sorduk. Otogardan buraya araçların gittiğini söylediler. Otogara gidince şehirler arası ulaşımın daha çok taksilerle yapıldığını anlamış olduk. Sekiz kişilik taksilerle uzun bir yolcuğu göze alamayınca Tahert’e gitmekten vazgeçtik. Ayrıca burada Rüstemîlerden kalan pek bir şey göremeyeceğimiz söylendi. Şehrin yeri değişmiş. Eski şehrin olduğu yerde bazı arkeolojik çalışmalar yapılırsa da pek görülecek bir şey olmadığını öğrendik. Bu da

bizim oraya gitmekten vazgeçme konusundaki düşüncemizi daha da kesinleştirmiş oldu. Tahert'e gitmekten vazgeçince rotamızı başkent Cezayir'e çevirdik.

Tilimsân'daki üçüncü günümüzün sabahında trenle Cezayir'e gitmek için yola çıktık. Cezayir'e gitmek için de tren dışında istediğimiz saatte gidebileceğimiz tek araç olarak taksiler kalıyordu. Biz de treni tercih ettik. Ancak direkt tren seferi olmadığı için önce Vehran, oradan Cezayir'e gitmek gerekiyordu. Biz de önce Vehran'a, oradan da başka bir trenle Cezayir'e hareket ettik. Başkente ulaşmamız hayli zor oldu. Sonuçta çok zor ve uzun bir yolculuktan sonra Cezayir'e varabildik. Sabah 10.00'da Tilimsân'dan Vehran'a hareket etmiştik. 13.00'te Vehran'a, buradan da saat 14.00'te Cezayir'e giden ilk trene binerek hareket ettik. Cezayir'den Vehran'a gelirken hızlı-lüks trenle yaklaşık dört saatte alınan yol, bu trenle yedi saat kadar sürdü. Her yerleşim yerinde sürekli durup yolcu indirip bindirerek Cezayir'e ulaştı. Başkente vardığımızda saat yaklaşık olarak 21.00 olmuştu. Gerçekten de çok yorucu bir yolculuk sonunda Cezayir'e ulaşabildik. Böylece tam bir günümüz yolda geçmiş oldu (30 Ocak 2020). Cezayir merkezdeki *Aga Tren İstasyonu*'na vardığımızdan sonra yeniden bir otel bulmak gerekiyordu. Cezayir merkezde de trende tanıştığımız bir arkadaş yardımıyla kendimizi otele attık. Trende birlikte seyahat ettiğimiz esnada tanıştığımız sivil kıyafetli bir arkadaş polis memuru olduğunu söylemişti. Telefonundan resmi kıyafetli resimlerini, görev yerindeki bazı fotoğraflarını da bize göstermişti. Sonra bizimle facebook arkadaşı oldu. Bu yol arkadaşlarımız yolun sonunda da otel konusunda bize yardımcı oldular. Arkadaş, yanındaki diğer bir arkadaşıyla birlikte çantalarımızı da taşıyarak bizi otele kadar götürdüler. Resepsiyonda işlemlerimiz yapıldıktan sonra teşekkürlerimizi ifade ederek vedalaşıp onlardan ayrıldık.

Cuma sabahı (31 Ocak 2020) başkent Cezayir'de kaldığımız otele yakın bir yerdeki sabah namazı için gittiğim cami, katedralden camiye dönüşmüş devasa bir yapıydı. Geniş bir alanda kurulmuş ihtişamlı camide sabah namazı sonrasında âdetim olduğu üzere yaklaşık bir saatlik bir gezi yaparak çevreyi tanımaya çalıştım. Kahvaltı sonrasında Cuma namazı için TİKA tarafından restore edilmiş olan Keçova Camii'ne gitmek için yola çıktık. Gideceğimiz yeri sorduğumuz bir Cezayirli bizimle birlikte caminin bulunduğu yere kadar geldi. İşçi emeklisi olduğunu söyleyen bu kişiyle konuşarak tarihî kasaba bölgesine geçmiş olduk. Bu arada yol boyunca hayatımda gördüğüm en kalabalık ve yoğun polis ekiplerine şahit oldum. Adeta bütün yollar,

sokaklar polis araçları ve polislerle doluydu. Sonuçta kırk beş dakika kadar bir yürümeyle Keçova Camii'ne ulaştık. Cuma namazı öncesi ve sonrasında çevrede dolaşarak bölgeyi tanımaya, buradaki tarihî mekânları görmeye çalıştık. Tarihî şehirlerde şehrin dış surları yanında bir de yönetici kesimin oturduğu iç şehir anlamında kasaba/kasbah denilen mekânlar bulunmaktadır. Keçova Camii, Osmanlı döneminde kasbah olarak kullanılmış, günümüzde de kasbah denilen bölgede yer alıyor. Kasbah bölgesindeki kalede hâlâ hayat devam ediyor, evler eski de olsa içinde yaşanıyor. Sahile yakın yerlerde Osmanlıdan kalma Keçova Camii yanında, yapımı çok daha eskilere dayanan diğer camiler de var. Mesela bunlardan biri Murabitûn (Murabitlar) Caddesi üzerindeki Câmîu'l-Kebîr el-Eserî'dir (Tarihi Büyük Cami). Burası gerçekten de adı gibi büyük tarihî bir cami.

Keçova Camii'ni solumuza alıp sahilten tepeye doğru tırmanarak Kasbah'daki dar sokaklarda dolaştık. Burada da birçok tarihî şehirdeki benzerlerini görebileceğimiz, yer yer kapalı bir tünel gibi olan sokaklardan geçtik. Araçların geçemeyeceği, merdivenli, dar ve bundan dolayı da sadece yayaların kullanabileceği, üstü sokaktaki evlerin birbirine bağlanmasıyla kapanmış olan sokaklarda yürüyerek bölgeyi tanımaya çalıştık. Burada müze olarak kullanılan, ancak Cuma günleri tatil olduğu için kapalı olan, tarihî bir mekânın kapısı önünde durduk. Hafif aralı kapıyı çaldık. Cevap veren olmadı, ancak tam dönüp gidecekken kapı açıldı. Bunu fırsat bilerek içerden çıkan görevliye Türkiye'den geldiğimizi ifade ettik. Görevli, tatil günü olduğundan resmi olarak kapalı olduğu halde bizi içeri alarak müzeyi gezdirdi. Müze hakkında bilgi verdi. Görevli arkadaşla ve eşimle fotoğraflar çektirdik. Son derece nazik ve yardımcı olmak için elinden geleni yapan görevli arkadaşta teşekkür ederek müzeden ayrıldık. Bu müzenin binası Osmanlıdan kalma bir saray (Mustafa Paşa Sarayı) binası idi. Yani atalarımızdan kalan az sayıdaki yapılardan birisiydi. Yine burada görülmeye değer üç katlı gayet güzel bir saray ve müze bulunmaktadır. Binanın kendisi de özellikle içerden bakınca görülmeye değer çok güzel bir yapı olduğu hemen anlaşılmaktadır. Müzenin levhasında "Methafu'l-Vatanî li'z-Zuhrufiyye ve'l-Münemmenât ve Fennu'l-Hatt" yazılı (Türkçesi yaklaşık olarak "Millî, Süsleme, Minyatür ve Hat Sanatı Müzesi"). Bu bina Cezayir'de Fransızların tahribatından kurtulabilmiş, restore edilerek kullanıma açılmış tarihî Kasbah bölgesinde kalan sayılı eserlerden biri.

Cuma namazı sonrasında iki üç bin kişilik bir gösterici grubunun Keçova Camii'nin hemen alt kısmındaki sahile paralel uzanan büyük cadde üzerinde, ellerinde pankartlarıyla sloganlar atarak yürüyüşe geçtiklerini gördük. Böylece her yanı dolduran polislerin varlık sebebini anlamış olduk. Burada herhangi bir polis müdahalesi olmadan yürüyüş devam etmekteydi. Göstericiler bizim yabancı/turist olarak resim çektiğimizi görünce pankartlarını iyice yanaştırarak sanki seslerini ülke dışına da duyurmaya çalışıyorlardı. Buradaki göstericilerin geçişinden iki saat kadar sonra, buraya iki üç km uzaklıktaki kaldığımız otelin olduğu bölgeye vardığımızda göstericilerin polis tarafından dağıtıldığını ve kovalamaca ve arbedenin devam ettiğini görmüş olduk. Böylece Cezayir'de oldukça renkli ve yoğun bir şekilde Cuma gününü geride bırakarak akşam ettik.

Görüştüğümüz bazı Cezayirliler, ülkedeki bu gösterilerin bir yıl falan önce başladığını, eski cumhurbaşkanını protesto amaçlı olarak ülkenin bütün büyük şehirlerinde her hafta devam ettiğini ifade ettiler. Ülkede cumhurbaşkanlığı seçiminin yakın zamanda olduğunu ve yeni başkanı kendilerinin seçtiğini ifade ederek "Niçin hâlâ gösteri yapıyorsunuz?" diye sorduğumuzda, ülkede yeni cumhurbaşkanı seçilse de rejimin aynı olduğunu, kendilerinin taleplerinin daha özgürlükçü bir sistem olduğunu ifade ediyorlardı. Tabii yine de gösterilere katılanların daha önceki dönemdekine göre iyice azalmış durumda olduğu da görülüyordu. Zira seçimler öncesi internet üzerinden yapılan bazı paylaşımlarda farklı şehirlerde, on binlerin katıldığı gösterileri görmüştük.

Cezayir merkezde iki gün kaldıktan sonra Konstantin'e gitmeye karar verdik. Otobüs veya trenle gidelim dedik ama saatleri bize uymadı. Başka nasıl gidilir diye sorunca, burada da hemen her şehre giden sekiz kişilik taksiler olduğunu öğrenmiş olduk. Sabah 10 gibi (1 Şubat 2020), taksiyle Cezayir'den ülkenin doğusunda bulunan Konstantin'e doğru hareket ettik. Cezayir - Konstantin arası yaklaşık 400 km. Taksiyle beklemediğimiz kadar rahat bir yolculuk yaptık. Yolda bir akaryakıt istasyonunda bir müddet ihtiyaç molası verildi. Mola yerindeki marketin gayet nezih olduğunu gördük. Aynı şekilde tuvaletleri tertemizdi. Hatta tuvaletin lavabolarının olduğu yerin iki yanına akvaryumlar yerleştirilmişti.

Nihayet öğleden sonra Konstantin'de otogara benzeyen bir yere vardık. Burada da nereye gideceğimizi bilmiyorduk. Sadece şehrin tarihî mekânlarının olduğu yeri

(medinetu'l-kadîme) sorduk. Bir şehir içi taksiyle tarihî bölgeye ulaştık. Burada tarihî yapıların arasında gayet nezih bir otele (Mağrib Otel) yerleştik. Çantalarımızı odamıza bıraktıktan sonra dışarı çıkıp gezmeye başladık.

Konstantin'de yüksek lisans tezimde çalıştığım Muvahhidlerin kurucu lideri İbn Tûmert'in adının verildiği bir ilkokul binası görmem benim için ayrı bir güzellik olmuştu. Nitekim Konstantin şehri İbn Tûmert'in doğudaki eğitimini tamamladıktan sonra Murabıtlar Devleti'nin başkenti olan Merrakeş'e dönerken uğradığı ve bir müddet kaldığı şehirlerden biriydi. Yine burada da ana caddeler üzerinde doğrudan caddelere açılan tarihî camiler ve diğer otantik yapılar vardı. Maalesef Konstantin'de tarihî büyük camilerin bile bir bahçesi yoktu. Bu camilere sokak ya da caddeye açılan kapısından girilmekteydi. Abdest alma ve tuvalet ihtiyaçları da genelde cami kapısından girildikten sonra içerde ayrılan yerlerde görülmekteydi. Bu durum çoğu camide hoş olmayan bir tuvalet ve nem kokusuna sebep olmaktaydı.

Cezayir'de kaldığım süre içinde her gün akşam, yatsı ve sabah namazlarında tarihî camilere gitmeye çalıştım. Dolayısıyla benim günlerim hep sabah ezanıyla başlayıp namazdan sonra, daha ortalık tam olarak aydınlanmadan şehir turuyla devam ediyordu. Burada da, sabahın daha ortalığın tam olarak aydınlanmadığı erken saatlerinde şehrin dar sokaklarında dolaşarak şehri tanımaya çalıştım.

Konstantin şehri derin bir kanyonla ikiye ayrılmış bir şehir. Bu iki kesimi birleştiren çok sayıda köprü vardı. Bundan dolayı da buraya köprüler şehri denilmiş. Bazı köprüler o kadar yüksek ki, insan aşağıya bakınca ürperiyor... Bu köprüleri geçmek, köprü çevrelerindeki mekânları görmek bile neredeyse bir günümüzü ayırmak anlamına geliyor...

Konstantin şehir gezimiz esnasında rastladığımız üç genç kız, Türk olduğumuzu öğrenince bize şehri gezdirmek üzere rehberlik yapma teklifinde bulundular. Arada Türk dizilerinden öğrendikleri bazı kelimeleri söyleyip büyük bir mutluluk duyduklarını gösteriyorlardı. Bu kızlardan ikisi kardeş, üçüncüleri de onların dayı kızı olan kızlarımız büyük bir iştiaqla bize Konstantin'i tanıtmaya ve merkezdeki gezilecek yerler hakkında bilgi vermeye başladılar. Kızlardan ikisi üniversite öğrencisi, küçükleri lise son sınıfta okuyormuş. Yarım günlük vaktimizi şehrin tarihî sokaklarında kızların rehberliğinde dolaşıp merkezde yer alan bir müze gezisiyle tamamladık. Müzenin olduğu saray, buradaki son Osmanlı beyine aitmiş.

İçinde çeşitli eşyalar yanında hemen her köşesinde duvarlara çizilmiş resimler vardı. Bu resimlerde İstanbul, Mekke, Medine ve Kudüs gibi Müslümanların önemli şehirleri canlandırılmıştı. Müzedeki rehberimiz de bize özel bir vakit ayırarak bir saate yakın müzeyi baştan sona gezdirdi ve müzenin her noktasını tanıtmaya çalıştı.

İkinci gün İstanbul'dan tanıştığımız Selime bizi ziyarete geldi. Selime, Tunus sınırına yakın bir bölgede, ülkenin en doğusunda bir şehir olan Annabe'de tarih dersi okutmanıydı. Bu hanım, Osmanlı tarihi üzerine doktora yapıyordu. Konstantin'e 70 km kadar uzaklıkta bir yerde oturuyordu. Eşiyle birlikte gelerek bizimle buluştular. Yanlarında da yine tarih alanında çalışmalar yapan Harun adında bir yayıncı ve kitabevi işleten arkadaşları vardı. Harun çok sevecen ve konuşkan biriydi. Bizi memnun edebilmek ve yardım etmek için elinden geleni yaptı. Fransızca'dan tercüme ettiği iki kitabını imzalayarak bize verme nezaketini gösterdi. Harun, bizim Adana Kozanlı olduğumuzu öğrenince çok daha yakınlık gösterdi. Adana Kozan'a yerleşen Cezayirli hakkında sempozyum yapıldığını anlattı. Ben de o Cezayirli bazılarının Kozan'da bizim komşumuz olduğunu ifade ettim.

100

Selime, eşi Muhammed ve Harun'la birlikte verimli ve güzel bir gün geçirdik. Onlarla şehirde gezilebilecek önemli noktaları gezmiş olduk. Şehrin tarihî mekânlarını ziyaret ettik. Yine onların şehir hakkındaki açıklamalarını dinledik. Cezayir'in önemli aydınlarından, ülkenin kurtuluş savaşına katkı sağlayan Malik bin Nebi²'yi andık, onu hayırla yâd ettik. Son olarak da Şeyh Abdulkadir İslami İlimler Fakültesi'ne giderek orada fakülte dekanı ve Türkçe bölüm başkanıyla tanışma imkânı bulduk. Fakültenin yanında, Cezayir'de pek rastlamadığımız oldukça güzel, müstakil etrafı açık, çok uzaklardan da görülebilen bir cami yapılmış. Burası geniş bir mekânda inşa edilmiş dört minareli bir cami. Günün sonunda Selime ve Muhammed'in bir sonraki gün için bizi kendi evlerine davetleriyle vedalaştık. Bizim onların evine gidebilmemiz için İslami İlimler Fakültesi'nin Türkçe Bölüm Başkanı değerli hocamız Prof. Dr. Muhammed Ücretnî bize yardımcı olacağını ifade etmişti.

Üç Şubat 2020 günü Muhammed Ücretnî hocamız tam da anlaştığımız üzere saat 10'da otele gelerek bizi arabasıyla aldı. Tabii biz Selimelere bir otobüs ya da

---

² Malik bin Nebi'nin eserlerinden birçoğu Türkçe'ye tercüme edildi. Onu tanımamıza önemli katkı sağlayan eserlerinden biri de elbette kendi hayat hikâyesini anlattığı eseridir. Bk. Malik Bin Nebi, *Çağa Tanıklığım*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987.

benzer bir vasıtayla gideceğimizi düşünüyorduk. Ancak Muhammed hocamız son defa şehirde görmemiz gereken yerler hakkında bilgiler verdi, gezebileceğimiz noktaları hatırlattı. Bazı mekânların adını söyleyerek görüp görmediğimizi teyit ediyordu. Biz anılan yerleri gezdiğimizizi söyleyince de arabasıyla geniş bir şehir turu yaptırdı. Sonra da arabasıyla bir saatten fazla bir yolculukla, dağları tepeleri aşarak gideceğimiz adrese (Harruşa'ya) Selimelerin yaşadığı yere kadar götürdü.

Selime, sahil şehri Sekikta'ya bağlı bir kasaba olan Harruşa'da oturuyordu. Biz de o gün (3 Şubat 2020) öğleden sonra buraya ulaşmış olduk. Harruşa'da bizi Selime'nin eşi Muhammed karşıladı. Dinlenmek üzere evlerine götürdü. Evde bizim için önceden hazırlıklar yapılmıştı. Türklerin içebileceği çay, meyveler ve Türklerin seveceğini düşündükleri daha birçok yiyecek mutfaklarını donatmışlardı. Selime, Muhammed'e bizim için temin etmesi gereken 15-20 maddelik bir alışveriş listesi yaptırmış ve bunlar tam olarak alınmıştı.

Selimeler yeni yaptırdıkları küçük mütevazı evlerini bize tahsis ettiklerini, kendilerinin de Selime'nin ailesinin yanında kalacaklarını söylediler. Biz kabul etmek istemesek de ev sahibi olarak bize bu konuda söz hakkı vermediler. Evlerinin anahtarını bize teslim ederek bizim rahat edebilmemizi sağlamaya çalıştılar. Böylece Cezayir'deki son iki gece üç günümüzü Selimelerin misafiri olarak geçirmiş olduk. Kendi arabaları olmadığından bizim çevredeki şehirleri gezebilmemiz için ablasının eşi Cibran bu işi üstlenmiş oldu. Cibran, üniversite mezunu, ticaretle uğraşan hoş bir insandı. Özverili, sabırlı ve uyumlu... O, arabasıyla üç gün boyunca sabahdan akşama kadar sabırla bize eşlik etti, bizi şehir şehir gezdirdi. Cibran ve Muhammed'le üç gün boyunca yaklaşık 1.000 km yol katettik.

Harruşa'ya vardığımız ilk gün Cibran ve Muhammed'le birlikte Cezayir'in rafineri bölgesi olan sahil şehri Sekikta'yı gezdik. Akdeniz sahilinde hafif bulutlu bir kış günü sahilde dolaştık. Sahile vuran dalgaların sesini dinledik. Burası her yanda portakal bahçeleri olan bir Akdeniz kıyı şehri. Bölgede gezerken kendinizi Akdeniz sahil şehirlerinden Adana, Mersin ya da Antalya'da hissedebilirsiniz. Buraya "medinetu'l-hadâik" yani bahçeler şehri de denildiğini ifade ettiler.

Akşam yemek için Selimelerin babasının evine davetliydik. Burada adeta şenlik vardı. Selime'nin ablaları, abileri ve onların eşleri ve çocuklarının dede evinde buluşmasıyla gerçekten güzel ve geniş bir aile içinde özel ve seçkin bir misafir olmanın

hazzını yaşadık. Türkiye’den bir misafir ağırlamanın coşku ve sevincini her birinin gözlerinden okuyabiliyorduk. Büyükler bizi rahat ettirmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Çocuklar ise bize sarılarak, kucağımıza oturarak mest oluyorlardı. Eşimle birlikte onların Türkiyeli değerli konukları olarak en iyi şekilde ağırlandık. Selime’nin abileriyle konuşurken Türkiye’nin iç siyasi ortamını ne kadar yakından takip ettiklerini de bir daha görmüş olduk.

Sonraki iki akşam da akşam yemeklerimizi bu geniş aileyle birlikte yemiştik. Bize kendilerince en iyi ikramlarını sundular. Her şeyden önemlisi büyük bir samimiyet ve güler yüzle her biri ayrı ayrı bizi memnun etmeye çalıştı. Selime’nin abi ve ablalarının çocukları olan küçük yeğenler yanımızdan hiç ayrılmadılar.

Salı günü (4 Şubat 2020) yine bir sahil şehri olan Annabe’ye gittik. Burası Cezayir’in Tunus’a en yakın yerleşim yerlerinden biri. Selime de burada Annabe’de üniversitede (Université Badji Mokhtar) çalışıyor. Bu vesileyle Konstantin’den sonra burada da bir üniversiteyi içeriden görme imkânımız oldu. Üniversitenin geniş bir salonunda Emaziklerin (Berberilerin) düzenledikleri tanıtım sergisini gezme ve ürünlerini görme imkânı bulduk. Buradaki sergide, çeşitli stantlarda bizdeki kermeslerde olduğu gibi değişik yerel ürünler tanıtılıyor ve satışı yapılıyordu. Bu vesile ile geleneksel el sanatları ürünleri yanında tarımsal ve hayvansal ürünleri görme imkânı bulduk. Çeşitli sergilerde bal, zeytinyağı, o anda yiyebileceğiniz çeşitli taze ev yapımı pasta vb. yiyeceklerle geleneksel el sanatları örnekleri tanıtılıyor ve satılıyordu. Daha çok hanımların görev aldığı stantlarda ürünlerin tanıtımı için broşürler veriliyor ve açıklamalar yapılıyordu. Aynı zamanda stantlarda ürünlerin üretildikleri bölgelerle ilgili fotoğraflar yer alıyordu.

Annabe’de üniversiteden ayrılınca, bölgede Müslümanlara ait herhangi bir tarihî eser olup olmadığını sordum. Ama maalesef bu anlamda bir şey gösteremediler. Sonunda bizi tarihî eser ziyareti anlamında buradaki Saint Augustin Katedrali’ne götürdüler. Tarihî eser adına önemli olduğu kabul edilen katedrali gezdik. Burası şehrin hâkim bir tepesine ağaçlar arasına, görkemli bir yerde yapılmış ihtişamlı bir bina. Binanın ön alt kısmında ağaçlar arasında büyükçe bir Saint Augustin heykeli bulunuyor. Buradan ayrılırken “Başka ne var?” diye sorunca, bu defa da bizi Romalılardan kalan bir ören yerine götürdüler. Bu ören yerinde yapılan arkeolojik kazılarla eski şehir kalıntıları gün yüzüne çıkarılmış. Bu açık hava müzesini hareketli,

canlı ve konuşmaktan zevk alan bir rehber eşliğinde gezdik. Ardından da bu ören yerindeki şehir kazılarında çıkarılan çok sayıda çeşitli heykel ve diğer eserlerin sergilendiği müzeyi gezdikten sonra akşama doğru Harruşa'ya dönüş yaptık.

Cezayir'deki son günümüzde (5 Şubat 2020) sevgili Cibran bizi bölgenin kuzeybatısında yer alan ve Selime'nin eşi Muhammed'in de şehri olan Kulle'ye (Collo) götürdü. Burası Fransız işgali öncesinde Osmanlıların önemli sahil şehirlerinden biriymiş. Fransız işgalinden sonra Osmanlı izleri neredeyse tamamen silinmiş. Ancak şehirde bir iki tane Osmanlıdan kalan cami olduğunu söylediler. Camileri ziyarete gittiğimizde bu camilerin de kapalı olması dolayısıyla içeri girip gezme, görme şansımız olmadı. Sadece dıştan resimler çekebildik. Sahildeki limanda onlarca teknenin bulunduğu koyda dolaştık. Burada da Cibran ve Muhammed bize yardımcı olmak ve bizi memnun etmek için ellerinden geleni yaptılar. Muhammed daha önce Osmanlı ailelerinin yaşadıkları ve işgalden sonra Fransızların yerleştikleri bölgeyi gösterdi. Fransızların şehirde Osmanlıdan bir şey bırakmadıklarını anlattı. Şehirde hâlâ Türk kökenli ailelerin yaşadığını da ifade etti. Bu arada şehrin mezarlığını gezdik. Sahilde bir yamaçtaki mezarlıkta Muhammed'in dedesi, ninesi, dayılarının mezarlarını ziyaret ettik. Türkiye'de olduğu gibi burada da mezar başlarına ağaç dikme geleneği var. Mezarlıkta bol miktarda zeytin ve çam türü diğer ağaçlardan bulunuyor. Mezarların yapısı biraz farklı olsa da kendimizi bir Türk köyü mezarlığında gezmiş gibi hissediyoruz.

103

Buraya geliş gidişimiz esnasında Cezayir'in kuzeydoğusunda bulunan onlarca irili ufaklı şehir, kasaba ve köyden geçtik. Geçtiğimiz yerlerle ilgili bilgiler aldık. Bundan da öte bize gezimiz esnasında Cezayir'in çöl kısmında yer alan mükemmel yaylaları, eşi benzerini başka yerde bulamayacağımızı ifade ettikleri meyveleri ve doğayı anlattılar. Çöl bölgesini gezmemiz, böylece ülkenin iç kısımlarını görmemiz için tekrar ülkelerine davet ettiler.

Akşam dönüşte, Selimelerin babaevinde en iyi yemekleriyle bize son defa ziyafet çektiler. Gün içinde gezerken bir yiyecek hakkında onun güzel olduğunu, sevdiğimizi falan söylemişsek mutlaka akşam sofrada önümüze getirdiler. O akşam yemeğinde de buradaki son günümüz olduğu ve artık ayrılma vaktimiz geldiği için bütün aile nine-dede evinde toplandı. Hep birlikte bizi uğurlamaya gelmişlerdi. Yemek sonrasında vakit de daraldığı için hızla toparlandık, vedalaşp, helalleşip ayrıldık.

Akşam 22.00’de Sekikta’dan gelip Harruşa’dan geçen Cezayir otobüsüne yol üzerindeki bir duraktan binerek buradan ayrıldık. Son günümüzün gecesi boyunca sahile paralel güzel bir yolda sık sık durup kalkarak, otobüsle gece yolculuğu yapmış olduk. Sabah 05.00’e doğru başkent Cezayir’e ulaştık.

Otobüsten incekken muavine havaalanına gideceğimizi söyledik. Harruşa’da bizi yolcu eden Cibran ve Muhammed de muavine bize yardımcı olması için tembihle bulunmuşlardı. Otobüs şoförü, bizi taksiyle göndermek yerine taksi ücretinden biraz fazlasıyla otobüsle havaalanına kadar bıraktı. Böylece kış günü gecenin beşinde taksi aramaktan kurtulmuş olduk. Havaalanında artık yorgunluktan iyice bitkin bir halde üç dört saat sıkıcı bir şekilde uçağın kalkış saatini bekledik. Nihayet sabah 10.00 gibi Cezayir’den ayrılarak öğle civarı İstanbul’a ulaşmış olduk.

Son olarak Cezayir hakkında genel anlamda bazı genel gözlemlerimizi de ifade edelim. Cezayir’de trafik lambası yok denecek kadar az. Şehirler arası yollarda bile birçok yerde hız kesici engeller yapılmış. Şehir içlerinde ise oldukça fazlası var. Bütün şehirlerin girişlerinde polisler görülüyor. Şehirlerdeki kavşaklarda da polislere rastlıyoruz. Genelde polisler Türkiye’ye göre çok daha fazla görünür durumda. Sanki her an bir olay çıkacakmış gibi duruyorlar.

Yol kenarları da özellikle şehir giriş çıkışları sanki çöplük gibi. Burada belediye yok mu, temizlik hizmeti yapılmıyor mu acaba, diyesimiz geliyor. Özellikle rengârenk poşetler yol kenarlarında her yana saçılmış gibi. Şehir içlerinde de oldukça dikkatli yürümek gerekiyor. Bozuk bir yolda her an bir çukura düşme tehlikesiyle karşı karşıya kalınabilir. Ama bütün bunlar yanında Cezayir’den İbrahim Sadri’nin ülkemizin kırk elli yıl öncesini anlattığı şiirindeki sözlerini hatırlatan güzellikte anılar devşirebiliyorsunuz:

*“Yollar bozuk musluklar bozuk
ziller bozuk paralar bozuk
ama adamlar sağlam idi.”*

Bu şiirde anlatılan manzarayı Cezayir’de birçok yerde görmek mümkün. Şiirde denildiği gibi her şey bozuk olsa da insanlardan sadece sıcaklık, sevgi, yardım yani adamlık, misafirperverlik gördük.

Osmanlının üç yüz yıldan fazla kaldığı bu ülkede Fransız işgaliyle birlikte Osmanlıyı hatırlatan hemen her izin silindiğini görmek gerçekten çok üzücü. Ancak

bu coğrafyanın bizlere yardım etmek için adeta çırpınan sınırsız insanları var. Onlar sanki eski atalarımızın hatıralarını bizlere hatırlatmak için çalışan insanlar idiler. Yine görüştüğümüz birçok kişi Türkiye'nin iç siyasetiyle yakından ilgili gibi. Cumhurbaşkanı, yanında yer alanlar, onu terk edenler, muhalifleri bir şekilde onların da gündeminde yer almakta.

Burada birine bir şey sorduğumuzda, sivil ya da resmi kişi olsun, son derece samimiyetle sorumuza cevap verdiklerini gördük. Yine cevap vermekle kalmayıp bize eşlik ederek yardımcı olmalarına şahit olduk. Ne kadar teşekkür etsek azdır.

Teşekkürlerimiz

Bu ülkede kaldığımız on günlük kısa bir dönemde sayamayacağımız kadar teşekkür edecek kişi oldu. Ancak bunlardan birkaçını anarak sözlerimize son verelim. Öncelikle Cezayir *Aga Tren İstasyonu*'nda bize eşlik ederek Vehran'a birlikte seyahat ettiğimiz ve bizi otele kadar götüren genç kardeşimize, bu ülkedeki ilk otel deneyimizi en güzel şekilde yaşamamızı sağlamaya çalışan Endülüs Otel'in güler yüzlü personeline, gezdiğimiz sokaklarda bize güven veren şehrin güzel insanlarına teşekkür ediyoruz. Tilimsân'da tren istasyonunda bize taksi ayarlayarak oteller bölgesine gitmemize yardımcı olan, sıcak bir dost gibi davranarak yardımcı olan güvenlik memuruna teşekkür ediyoruz. Bir gece vaktinde başkent Cezayir'de bize eşlik ederek otel bulmamıza yardım eden genç polis arkadaşlara teşekkür ediyoruz. Bize Konstantin'i gezdirmek için can atan Zeynep, Hacer ve Emîre'ye, bir gününü bize ayıran, kitaplarını imzalayıp hediye eden Harun kardeşimize, yine bir gününü bize ayırarak arabasıyla özel şoförlük yapan, aynı zamanda Cezayir'deki Osmanlı Hukuk Sistemi üzerine hazırladığı eserini bize takdim eden değerli meslektaşım Muhammed Ücretnî'ye teşekkür ediyoruz. Selime'ye, Muhammed'e, Cibran'a ve bize yüreklerini ve evlerini açan, bizleri en güzel şekilde ağırlayan Selime'nin büyük ailesine ayrı ayrı teşekkür ediyoruz.

Yine bu ülkede kaldığımız on gün boyunca güler yüzleriyle dostça tavırlarıyla bize güven veren ülkenin güzel insanlarına teşekkür ediyoruz. Burada dolmuşa, otobüse taksiye binerek birçok noktaya gittik. Başta tarihî mekânları olmak üzere şehirlerin sokaklarını adımladık. Kaldığımız bütün Cezayir şehirlerinde sabahın erken saatlerinden gece vakitlerine kadar hiçbir kaygı duymadan en ıssız yerlerde bile hiçbir tedirginlik duymadan gezdik, dolaştık. Bize bu güveni veren Cezayir'in bütün güzel

insanlarına da teşekkür etmeliyiz. Cezayir'den ayrılırken bütün samimiyetleriyle tekrar gelmemizi tembihleyerek uğurlayan kardeşlerimiz, ne güzel insanlarsınız siz...

Resimler

106

Vehran, Sa'd b. Ebî Vakkas Camii

Vehran, Abdullah b. Sellam Camii

Vehran'da bir bina...

Mescidlerde yer alan teyemmüm taşları. Mescidin yakınında, bazen içinde abdest almak için yerler varken, sütunların diplerinde bu şekilde teyemmüm için kullanılan taşlar var. Aynı uygulama daha yoğun şekilde Mağrib'te de (Fas) görülmekte.

108

Tilimsân'da, en eski mescitlerden biri olduğu söylenen Sîdi el-Vezn Mescidi. Bu mescid, sokak arasında sıkışmış küçük bir mescid. Mescidin imamı buranın aynı

zamanda bir okul gibi kullanıldığını, kendisinin sürekli ders verdiği öğrencileri olduğunu söylüyor.

Sîdi el-Vezzan Mescidi'nin güler yüzlü imamıyla bizdeki defter yerine kullanılan yazı tahtası üzerine hatıra olarak selam ve iyi dileklerimizi yazıyoruz.

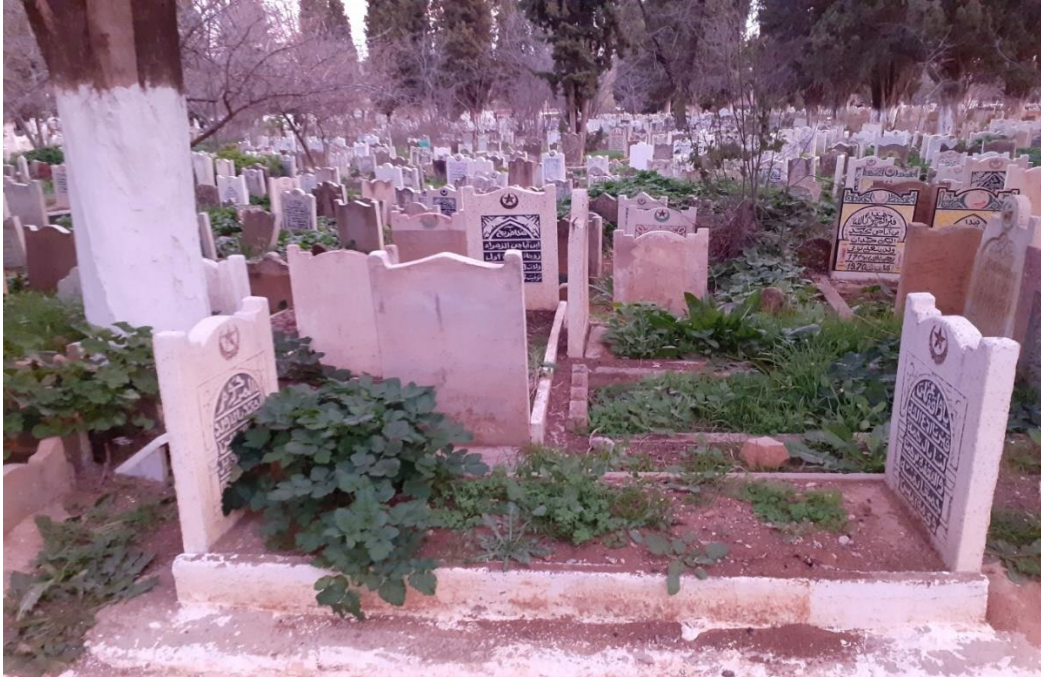

Zeyyanîlerden kalan ve yeni restore edilmiş, müze olarak kullanılan bir saray. Bu saray adeta Endülüs'te Gırnata'da bulunan el-Hamra Sarayı'nın bir minyatürü gibi. Bütün süslemeleri sanki el-Hamra sarayı süslemelerinden kopyalanmış.

110

Tilimsân'da bir müzede sergilenen numunelik, çok az Osmanlı hatıralarından bir parça çini örneği

Mezarların kibleye göre ayarlanması uygulaması burada geçerli değil gibi. Aynı yerde farklı yönlere doğru kazılan mezarlar yer alabiliyor (Tilimsân).

111

Cezayir Kasbah'ta sokak

Konstantin’de bize gönüllü rehberlik yapan kızlarımız: Zeynep, Hacer ve Emîre

Konstantin’de bize rehberlik eden Selime’nin eşi Muhammed ve Harun...

Konstantin’de Emir Abdulkadir İslami İlimler Fakültesi dekanlık makamında dekan bey Prof. Dr. Nouredine Teniou, Türk Dili Bölüm Başkanı, Prof. Dr. Muhammed Ücretnî, Harun Hamadou ve Selime Boudekhana ile birlikteyiz.

Konstantin'de kanyon ve köprüler

Konstantin’de 17.00’de çarşılar kapanır. Dükkânlar kapanmaya başlarken ortalık sakinleşiyor.

Saat 17.10 ve Konstantin’de el ayak çekilmiş

Konstantin Emir Abdulkadir Camii

Cezayir, Sekikta, Harruša'da bir köy evi sofrası

Bir veda fotoğrafı, Selime'nin ablaları ve yengeleriyle çocuklar, İskender, Rüstem